

ABBASLI TƏBRİZ AKİF

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

**“Dövlətin maliyyə siyasəti və müasir dövrdə onun xüsusiyyətləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Qədirli Murad Mirdamət

BAKİ -2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d.,dos. Fariz S.Əhmədov

“ ___ ” _____ 2019-cu il

“Dövlətin maliyyə siyasəti və müasir dövrdə onun xüsusiyyətləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisaslaşmanın şifri və adı: 060403 Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə bazarları

Qrup: 670

Magistrant:
Qədirli Murad Mirdamət

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Amanova L.S

Proqram rəhbəri:
i.e.n.,dos. Seyfullayev İ.Z

Kafedra müdiri:
i.e.d.,prof. Kəlbəyev Y.A

BAKI – 2019

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	6
I FƏSİL. Dövlətin maliyyə siyasətinin nəzəri-metodoloji əsasları	11
1.1.Dövlətin maliyyə siyasətinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri.....	11
1.2.Maliyyə siyasəti iqtisadi tənzimləmə vasitəsi kimi	18
1.3 Maliyyə siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodları.....	24
II FƏSİL. Dövlət maliyyə siyasətinin effektivliyini müəyyənləşdirən problemlərin təhlili və qiymətləndirilməsi	36
2.1 Dövlətin maliyyə siyasətinin səmərəliliyinin təhlili.....	36
2.2 Azərbaycan Respublikasının maliyyə siyasətinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi	41
III FƏSİL Dövlətin maliyyə siyasətinin inkişafının əsas perspektiv istiqamətləri	47
3.1. Bütçə sisteminin formalaşmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	47
3.2 Dövlətin maliyyə-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri...52	
Nəticə və təkliflər	61
Ədəbiyyat siyahısı	64
Əlavələr	68
Cədvəllərin siyahısı	70
Şəkillərin siyahısı	70

Summary

The actuality of the subject. The financial system of the state is not only one of the most important factors in the transformation of the economic system and the establishment, operation and development of market relations, but also a powerful tool for socio-economic regulation of the turnover of the physical components of GDP, their structure and dynamics. Significant improvement of the economic power of our country, especially its socio-economic situation in recent years, has become the main criterion for increasing the efficiency of the financial system.

The level of studying the problem. Theoretical foundations of financial system in each economic system, the place and role of financial relations have always been in the focus of economist scientists.

Purpose and tasks of the research. The purpose of the research is to study the theoretical and methodological basis of the formation of financial policy in modern conditions and to develop scientifically justified proposals to improve the effect of this policy on economic development based on the analysis and summarizing the current state of the financial policy in Azerbaijan and its effectiveness.

Theoretical and methodological basis of the research is the works of economist scientists on the theoretical problems of this field, the laws and other normative acts adopted in the republican and foreign countries in the field of finance, decrees, decrees and orders of the President and the Government of the Republic of Azerbaijan. Comparative analysis, statistical grouping, monographic research and mathematical-statistical methods were used in dissertation work.

The information base of the research is the materials, methodical instructions and other normative documents of the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan, the Ministry of Finance, the Ministry of Taxes, the State Statistical Committee and the National Bank's official bulletins and bulletins as well as the results, suggestions and recommendations of scientific research works.

Key words: finance, budget system, financial system

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
İEÖ	İnkişaf Etmiş Ölkələr
BQS	Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartları
ABƏŞ	Azərbaycan Beynəlxalq Əməkdaşlıq Şirkəti
ÜMM	Ümumi Milli Məhsul
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
İKT	İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları
BMHS	Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartları

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Dövlətlərin maliyyə sistemləri - iqtisadi sistemlərin transformasiyası, bazar münasibətinin yaranması, fəaliyyət göstərməsi və inkişafının tənzimləyən vacib amillərindəndir ki, eyni zamanda da, ÜDM-nin fiziki ünsürlərinin dövriyyəsi, onun strukturu və ya dinamikası ilə əlaqədar sosial-iqtisadi tənzimlənmənin mühüm vasitəsidir. Dövlətimizin iqtisadi inkişafının, xüsusən son illərdəki sosial-iqtisadi durumun xeyli yaxşılaşması, maliyyə sisteminin səmərəliliyinin artmasının başlıca meyarına çevrilmişdir.

Ölkəmizdə reallaşan maliyyə-kredit siyasəti əsasən ölkədə işsizliyin azaldılmasına və məşğulluğun bərpa olunmasına yönəlir. Yeni mülkiyyət formalarının yarandığı indiki şəraitdə əmək təklifi sferasında da həmçinin mühüm yeniliklər baş verir. Belə vəziyyətdə maliyyə vəsaitləri elə bölüşdürülməlidir ki, təzə iş yerləri təşkil olmasına xidmət eləsin və sahibkarlığın hər sahəsinin inkişafı təmin olunsun.

Maliyyə siyasətinin səmərəli olmasıyla təmin edən mühüm meyarlardan biri - milli valyutanın alıcı qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi sabitliyinin qorunulması, inflyasiya artımının qabağının alınması, onun aşağı həddə saxlanılması, ölkənin maliyyə sisteminin sabit olmasını göstərən dövlət borcları səviyyəsinin tənzimlənməsi, pulun ehtiyat normasının və uçot dərəcəsinin səviyyəsini dəyişdirməklə, pul kütləsinin strukturuna nəzarət etməkdir. Hazırda Azərbaycanda dayanıqlı maliyyə siyasətinin təşkilinin əsaslan müəyyən edilmiş, səmərəli büdcə-vergi, pul-kredit siyasəti apanmaqdadır. Bu hədəfə çatmaq üçün, İEÖ-lərin təcrübəsində özünü doğruldan ehtiyat normalarının dəyişdirilməsi və faiz dərəcələrinin yeniləşdirilməsi və optimallaşdırılması üsullarından istifadə edilmiş, cari faiz dərəcələri xeyli aşağı salınmışdır. Bu tip maliyyə-kredit siyasətinin reallaşmasını yeni iqtisadi islahatlann dəqiq və səmərəli aparılmasında vacib rolu olmuşdur.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadi islahatlann aparılmasında, sosial- iqtisadi sahələrin tarazlı inkişafı bank sistemi iştirak etmədən mümkün deyildir. Maliyyə-bank sistemində islahatlann uğurla reallaşmasının əsas şərti -

dövlətin həmin sferada adekvat siyasət aparmasıdır. İqtisadiyyatın maliyyə sektorunda və bank sistemində dövlət siyasətinin məqsədi - sağlam sistem daxılı və sahələrarası rəqabət bazarında bank xidmətləri bazarının inkişafı üçün vacib şərait təşkil etmək və sistemli sabitliyi qoruyub saxlamaqdır. Bank fəaliyyəti kredit təşkilatları üçün müəyyənləşdirilmiş vahid prinsiplər üzrə həyata keçirilməli və həmçinin kommersiya maraqlarına riayət edilməsinə əsaslanmalıdır. Respublikamızda maliyyə siyasətinin iqtisadi təkamülə təsirinin nəticələrini aşkar etmək üçün sistemli kompleks elmi araşdırmalar tələb olunur, və bu baxımdan elmi əsaslandırılmış iqtisadi siyasət, onun əsas tərkibi sayılan maliyyə siyasətinin səmərəliliyinin artırılması iqtisadi dirçəlişi təmin edən ən mühüm şərtədir. Bu məsələlərin tədqiqinin aktual olması dissertasiya işində mövzunun seçilməsini şərtləndirmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. İstənilən iqtisadi sistemlərdə yeridilən maliyyə siyasətinin nəzəri təməlləri sayılan, maliyyə-kredit münasibətlərinin mövqeyi və rolu daima iqtisadçıların diqqətində olmuşdur. Maliyyə siyasətinin nəzəri məsələlərinin makro iqtisadi dərəcədə öyrənilməsi və tədqiqatı xarici ölkə alimlərindən D.Keyns, A.Smit, J.Sismondi, A.Vaqner, F.Yusti, O.Mirabo, M.Fridman və digərlərinin elmi işlərində geniş yer tutmuşdur. Maliyyə-kredit siyasətinin formalaşması və inkişaf etməsi çox-cəhətli nəzəri-metodoloji amilləri A.Q.Baçurin; L.Q. Baranova ; M.B.Boqdaçevski; L.V. Dukaniç; M.M.Dmitriyev; V.A. Qorelova; Q.F.Yutkina; A.N. Medvedev; R.İ.Ryabov; Q.L.Rabİnoviç; Y.İ.Urazova, V.M. Fedosov, D.Q.Çemik, S.S.Ştraev və s. xarici və rus iqtisadçı alimlərinin tədqiqatlarında da işıqlandırılır.

Qeyd etməliyik ki, ölkəmizdə də iqtisadçı alimlər İ.Z. Seyfullayev, A.K.Ələsgərov, Ş.M. Muradov, M.M.Sadıqov, Ə.Q.Əlirzayev, S.M.Məmmədov, D.A.Bağirov, Ə.Ə.Ələkbərov, T.Ə.Quliyev, R.B.Məhərrəmov, S.İ.Səfərov, M.X.Həsənli, F.T.Quliyev, A.M.Kərimov, B.A.Xankişiyev, V.T.Novruzov, T.Ə.Paşayev, Y.Ə.Kəlbəyev, İ.M.Rzayev və digərləri maliyyə siyasəti, xüsusən də həmin tədqiqat mövzusuyla bağlı ayrı-ayrı məsələlərin həlli yollarını öz elmi işlərini öz növbəsində də nəzərdən keçirmişlər. Lakin bu əsərlərdə maliyyə

siyasətinin iqtisadi yüksəlişə təsirini kompleks şəkildə tam öyrənilməmiş, maliyyə, vergi, büdcə və valyuta-kredit siyasətinin ayrı-ayrı məsələlərinə toxunulmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi - müasir şəraitdə maliyyə siyasətinin formalaşmasında nəzəri-metodoloji əsaslarının mənimsənilməsi və ölkəmizdə maliyyə siyasətinin cari durumunun analiz edilib ümumiləşdirilməsi və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi əsasında həmin siyasətin iqtisadi innovasiyaya təsirinin püxtələşməsinə aid elmi istiqamətdə əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamasından ibarətdir.

Buna görə də dissertasiya, işində bu vəzifələr araşdırılmış və həll edilmişdir:

- maliyyə-kredit siyasətinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının dərinləndirilməsi;

- maliyyə siyasətinin əsas mahiyyəti və məzmununun açıqlanması, iqtisadi innovasiyada onun rolunun müəyyən olunması;

- maliyyə münasibətlərinin formalaşması xüsusiyyətlərinin aşkar olunması və maliyyə sisteminin inkişaf mərhələlərinin araşdırılması;

- Azərbaycanda maliyyə siyasətinin mövcud vəziyyətinin analiz edilib öyrənilməsi;

- dövlətin maliyyə-kredit siyasətinin vəzifələri və təşkili prinsiplərinin tədqiq edilməsi;

- maliyyə və valyuta-kredit siyasətinin bazis istiqamətlərinin müəyyən olunması;

- büdcə-vergi siyasətinin gəlirlərin artırılmasına təsirinin aşkar edilib qiymətləndirilməsi;

- maliyyənin iqtisadi artım, investisiya, sahibkarlığın və regionların sosial-iqtisadi innovasiyasına təsirinin müəyyən edilməsi;

- müasir mərhələdə valyuta münasibətləri və ölkədə yeridilən valyuta siyasətinin öyrənilməsi;

- mövcud maliyyə-kredit siyasətinin əsas istiqamətini müəyyənləşdirməklə onun təkmilləşdirilməsi və elmi baxımdan əsaslandırılmış təkliflərin işləyib hazırlanması.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını iqtisadiyyat alimlərinin bu sahənin nəzəri problemlərinə həsr edilmiş əsərləri, maliyyə sferasında respublika və əcnəbi ölkələrdə qəbul olunmuş qanun və başqa normativ aktlar, Respublikası Prezidentinin və hökumətinin qəbul etdikləri fərman, qərar və sərəncamları təşkil edir. Dissertasiya işində həmçinin müqayisəli analiz, statistik qruplaşdırma, monoqrafik tədqiqat aparma və riyazi-statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məlumat bazasını - Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, İqtisadi inkişaf Nazirliyinin metodik göstərişləri, materialları və digər normativ sənədləri, Dövlət Statistika Komitəsi, Vergilər Nazirliyi, və Milli Bankın rəsmi məcmuə və bülletenləri, o cümlədən elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri, təklif və tövsiyələri təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat obyektı kimi ölkənin dövlət maliyyə siyasətinin təşkili, onun qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri seçilmişdir. Azərbaycan Respublikasının maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafa təsirinin nəzəri aspektləri və iqtisadi mexanizmləri təşkil edir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti. Maliyyə-kredit siyasətinin formalaşması və inkişafı, habelə təkmilləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji və metodik əsaslan araşdırılmışdır; maliyyə, valyuta-kredit və pul siyasətinin inkişaf istiqamətləri üzrə beynəlxalq səviyyədə təcrübə öyrənilmişdir;

- büdcənin gəliri və xərclərinin formalaşması, büdcə kəsirinin minimum endirilməsi məsələləri sistemləşdirilərək, müqayisəli təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir;

- dövlət büdcəsindəki gəlirlərin, xərclərinin və dövlət borclarının şəffaflığının artırılması, onun icrası prosesində ictimaiyyətin fəal iştirakının təmin olunması üçün konkret təkliflər verilmişdir;

- ölkədə maliyyə siyasətinin sahibkarlığın inkişafına maliyyə mexanizmi vasitəsi ilə təsiri nəzər cəhətdən təhlil olunmuşdur;

- maliyyə siyasətinin təkmilləşdirilməsinin əsas bazis istiqamətləri müəyyən edilmiş, elmi cəhətdən də əsaslandırılmış nəzəri tövsiyələr və təklif

hazırlanmışdır. Tədqiqat işində maliyyə siyasətinə dair müasir tələblərə uyğun yeni baxış tərzini formalaşdırılmış və əsas diqqəti onun səmərəli və dəqiq təşkili prinsiplərinin nəzəri tədqiqatına yönəldilmişdir. Tədqiqatda irəli sürülən və şərh olunan nəzəri müddəalar ali məktəblərin iqtisadi nəzəriyyə, maliyyə-kredit və vergi sistemi fənnlərində xüsusi mühazirə kursu kimi də istifadə edilə bilər. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, modern iqtisadi meyilləri nəzərə alsaq, maliyyə sisteminin daha çevik, maliyyə siyasətinin isə investisiya və sosial yönümlü olmasını təmin edilməsinə tövsiyədir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsildən, nəticə və təkliflərdən ibarətdir.

I FƏSİL. DÖVLƏTİN MALİYYƏ SIYASƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Dövlətin maliyyə siyasətinin mahiyyəti, məqsəd və vəzifələri

Cəmiyyətin maliyyə sisteminin ən əsas sferasını dövlətin maliyyəsi təşkil edir. Ona görə ki, dövlətin maliyyəsi birinci növbədə dövləti valyuta vəsaitləri ilə təmin edə bilir. Rus iqtisadçısı Balatsky İ.V yazdığı «Maliyyə» kitabında dövlətin maliyyə- kredit sistemində büdcədən kənar fondlar və dövlət kreditindən başqada dövlət müəssisələrinin maliyyəsini daxil edir. (Tily, 2012) Amma həmin gəlirləri dövlət gəlirləri kimi deyil, cəmiyyətin, əhalinin gəlirləri kimi qiymətləndirən müəllif ölkə maliyyəsini və ayrı-ayrılıqda subyektlərin maliyyəsini dövlətin maliyyə sistemində də aid edir. Bununla belə, aydındır ki, həmin maliyyə sistemləri dövlət büdcəsinin və dövlət gəlirləri ilə bağlı olsa da, bu sistem nə büdcə, nə də ki dövlət gəlirləri deyildirlər və onlann hec biri öz sosial-iqtisadi mövqeyinə malikdirlər. Başqa tərəfdən, fikrimizcə, hansısa səbəbdən «Dövlət maliyyəsi» qavramının «dövlət gəlirləri» anlayışına qarşı gəlmək düz olmaz. Bu səbəbə görə ki, dövlət maliyyə sistemi əslində dövlətin sərəncamında maliyyə mənbələrinin mərkəzləşməsi prosesiylə əlaqəlidir ki, bu da öz növbəsində dövlət gəlirinin formalaşmasında da özünü tapır.

Təsərrüfat subyektlərinin və dövlət büdcəsinin gəlirlərini də dövlət gəlirlərinə aid edən iqtisadçılar vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə dövlət gəlirlərini mərkəzləşmiş və ya qeyri-mərkəzləşmiş istiqamətdə təsnifləşdirirlər.

Yerli iqtisadçılardan bəzilərinin də fikrincə «Ümumdövlət maliyyə sistemi yalnız dövlət büdcəsindən deyil, həm də büdcədən kənar fondlar, dövlət, əmlak, şəxsi digər sığortalaşmadan və dövlət kreditlərindən ibarətdir» (Bədəlov, Qurbanov, Məhərrəmov, 2013) Yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla biz maliyyə sistemində ümumi ictimai məhsulun bölüşdürülməsi ilə, təkrar bölüşdürülməsi üzrə yenidən istehsal hadisəsinin bütün subyektləri arasında valyuta münasibətlərinin təşkilatı forması kimi baxa bilərik.

Məcmu ictimai məhsulların öz dəyərinin bölüşdürülməsi prosesində iqtisadi münasibətlərin subyektlərində valyuta gəlirləri və yığımları fərqli fondlardan toplanır. İqtisadi münasibətlər subyektlərinin gəlirləri ilkin və son gəlirlərə bölünür ki, ilkin gəlir ilə yığımların mənbəsi ümumi daxılı məhsul (ÜDM) sayılır ki, bu da muzzdlu işləyənlərin əmək haqqı, təsərrüfat subyektlərinin mənfəət ilə amortizasiya ayrılması, dövlətin yerli idarə etmə orqanlarının məhsullarının (iş və xidmətlərin) daxil olunan vergi və digər ödəmələr formasında da çıxış edir. Vergi mexanizmi, ilkin gəlirlər, mənfəətin bölüşdürülməsi, ödəmələr sistemi və s. vasitəsi ilə gələcək üzrə bölüşdürmə prosesinə görə mənbə sayılır. Belə yenidən bölüşdürmənin nəticəsi axrınıcı gəlirlər sayılır ki, onlar da iqtisadi subyektlərin spesifik maliyyə mənbələri kimi çıxış edir. Axrınıcı maliyyə resursları həmçinin onların məqsədi üzrə təyinatı baxımından istifadəsinə görə növbəti bölgü və yenidən bölgü proseslərinin obyektı sayılır.

Məcmu ictimai məhsulların dəyərinin bölgüsü ilə yenidən bölgüsü prosesi maliyyə mexanizmlərini əmələ gətirir ki, burda da öz növbəsində təsərrüfat subyektlərinin, muzzdlu işçilərin, dövlətin və yerli idarə etmə orqanlarının da xüsusi maliyyə resurslarının formalaşdırmağa imkan verəcək maliyyə münasibətlərinin spesifik sferalarını birləşdirir. Dövlətlərin maliyyə mexanizmi dedikdə, maliyyə münasibətlərinin effektiv təşkili, tənziqlənməsi və planlaşdırılması sistemi, maliyyə resurslarının istifadəsi və formalaşdırılması üsulları anlaşılır.

İqtisadi subyektlərin gəlirlərinin əmələ gəlməsi metodlarından asılı olaraq maliyyə sistemini mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitlərinə (açıq maliyyələrə) və mərkəzləşdirilməmiş vəsaitlərə (təşkilatların maliyyə vəsaitləri və ev təsərrüfatlarının maliyyələri) bölmək olar.

Pul münasibətlərinin təşkilatı forması kimi maliyyə sistemi də maliyyə resurslarının formalaşmasını və istifadəsini təmin edən bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olan üç; təsərrüfatçılıq subyektlərinin, əhalinin dövlət və yerli idarəetmə orqanlarına bölünür. Hər biri ayrıca sistemdə maliyyə resurslarının yaradılmasını və istifadəsinin xarakterik forma və metodları kimi istifadə edilir. Onlardan hər biri

xüsusi funksional təyinatda da malikdir və uyğun maliyyə mexanizminə sahibdirlər. Azərbaycanın maliyyə sisteminin tərkibi sferalar, adsistemlər və həlqələr üzrə təsnifatlaşdırılmışdır.

Keynisçilik nəzəriyyəsi iqtisadiyyat sahəsinin fəaliyyət komponentlərinin təhlil edilməsini özündə ehtiva edərək dövlət tənzimlənməsinin mühüm makroiqtisadi meyllərini tədqiq etdi. Sözüünü etdiyimiz bu nəzəriyyə dövlət tənzimlənməsinin ayrı-ayrı üsulları hesabına istehsal edilmiş məhsulun satışa çıxarılması şəklində “səmərəli tələbin” ortaya çıxması vacibliyini bir daha göstərir. C.Keynsdən əvvəl iqtisadçılar belə düşünürdülər ki, milli sərvətin təməli qənaətcillikdən ibarətdir. C.Keyns isə belə hesab edirdi ki, dövlət investisiya axınının daha da intensivləşməsində yalnız öz pul-kredit siyasəti ilə yox, eyni zamanda hər hansı uyğun bir vergi sistemi ilə yeridilən büdcə siyasəti vasitəsilə xüsusi rol oynaya bilər.

C.M.Keyns vergiyə cəlb etmə proqressivliyinin tərəfdarı idi. O, proqressiv vergi sisteminin kapital qoyuluşlarına istehsal riskinin stimullaşdırdığını hesab edirdi. Sadəcə olaraq tam məşğulluq mühitində iqtisadi artım əhalinin pul yığımlarından asılılığı müəyyən edir - onun nəzəriyyəsinin əsas müddəası idi. Əgər bu yoxdursa, iri həcmli əmanətlər iqtisadi artıma əngəl yaradacaqdır, ona görə ki, onlar istehsala qoyulmur və passiv gəlir mənbəyidirlər. (Keynes, 2013)

C.M.Keynsə görə vergilər iqtisadi sistemdə “qurulmuş elastiklik mexanizmləri” kimi fəaliyyət göstərir. Onun fikrincə, yüksək vergilər iqtisadi həyatda iqtisadi kateqoriya olmaqla büdcənin ayrılmaz hissəsi kimi iqtisadiyyatın balanslaşdırılmasına təsir göstərməklə müsbət rol oynayırlar. Belə ki, vergi daxilolmalarının azalması büdcə gəlirlərini də azaldır və iqtisadi dayanıqsızlığı gücləndirir. Keynsin fikrincə büdcəyə vergi daxilolmaları ancaq vergi dərəcələrindən yox, o cümlədən proqressiv şkala üzrə cəlb olunan gəlirlərin səviyyəsindən də xeyli asılıdır.

Neoklassik nəzəriyyə azad rəqabət və təbiiliyə əsaslanır. Dövlət tənzimlənməsi metodlarına müxtəlif yanaşma bu iki təlimin fərqli cəhətidir.

Neoklassik nəzəriyyəyə görə dövlət müdaxiləsi bazarın təbii özünü tənzimləmə qanunlarına mane olmamalıdır.

Neoklassik modelin yaradıcısı olan C.Mili dövlətə iqtisadi proseslərin nizamlanmasında xüsusi bir yol seçirdi. Ancaq Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi pul-kredit siyasətinə üstünlük verməkdə və büdcə-vergi siyasətini çıxmaq şərtilə neoklassiklər düşünürdülər ki, bu yolla gəlirlərin təkrar bölgüsünün əlverişli mexanizmi ortaya çıxacaqdır.

Neoklassik nəzəriyyədə, 2 istiqamət tərəqqi etmişdir:

1. Təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi
2. Monetarizm.

Vergi yükünün azaldılması və eyni zamanda müəssisələrə vergi güzəştlərinin təqdim olunmasını təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi irəli sürür. Bu istiqamətə dəstək olanların dediyinə görə, yüksək vergilər investisiyalaşdırma siyasətini, istehsal sahəsinin böyüdülməsini və yeniləşdirilməsini, sahibkarlıq təşəbbüsünü sıxır.

A.Smitin fikrincə, dövlət vergilərinin azaldılmasından daha çox qazanc əldə edir, nəticədə vergilərdən azad olmuş pul vəsaitlərindən əlavə gəlir qazanırlar ki, belə olduqda da dövlətə vergi ödənəcəkdir. Ödəyicilər həvəsli bir şəkildə bu vergini ödəyəcəklər, dövlət isə ağır vergi yükünü ifadə edən vergidən yayınan vəsaitlərə əsaslanan cərimələrin yığılmasına vəsait xərcləməyəcəkdir.

Keçən əsrin 70-ci illərində 20 ölkə əsasında iqtisadi yüksəlişlə vergi yükü arasında asılılığın təhlili göstərir ki, yüksək vergilər tətbiq edilən dövlətlərdə investisiyaların səviyyəsi aşağı vergi dərəcəsi tətbiq olunan dövlətlərə nisbətən təxminən on dəfə azalmışdır. Doğrudan da mənfəətin büdcəyə daxil olan qisminin optimal miqdarı müəyyən edilməlidir. Minimal vergi dərəcələri olmamalıdır. Çünki tənzimləyici olmamaqla yanaşı, ictimai təsərrüfatın normal fəaliyyəti risk altında olacaqdır.

Amerikalı iqtisadçı M.Fridman tərəfindən işlənmiş monetarizm nəzəriyyəsinə görə dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi yalnız tədavüldə olan pulların tənzimlənməsilə məhdudlaşdırılmalıdır. Bu nəzəriyyədə həmçinin vergi dərəcələrinin azaldılmasına üstünlük verilir.

K.Marks büdcənin gəlir qismini öyrənərkən belə yazırdı ki, “Romada, onun maksimum tərəqqisi dövründə büdcə gəlirlərinin əsası natural vergilərdən ibarət idi. (Лавров, 2009) Torpaq rentası o dövrdə natural formada daxil olurdu və ancaq feodalizm dövrünün axırında yavaş-yavaş pul şəklini aldı. Beləliklə, yavaş-yavaş yoxsullaşan varlı ailələrin yetərinə güclü müqaviməti hesabına vergilərin yığılması daha da ciddi hal aldı. Belə ki, təzə vergilərin tətbiqi üçün bəzi hallarda onilliklər tələb edilirdi. Sözügedən dövrdə əmtəə-pul əlaqələrinin formalaşması və tərəqqi etməsi, bank işinin və ticarətin möhkəmləndirilməsi zamanı yavaş-yavaş pul şəklini alan vergilər və eyni zamanda gömrük rüsumları yarandı. Ancaq dövlət maliyyəsinin hökmdar maliyyəsiyədən ayrılmamağı, zadəgan və ruhanilərin vergilərindən azad olmaları, ölkələrin davamlı olaraq müharibələr etməsi ilə əlaqədar hər yerdə pul qıtlığı müşahidə edilirdi.

Maliyyə sisteminin əsas hissəsi qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitləri sayılır, buna görə də məhz bu sahədə dövlətin maliyyə mənbələrinin üstün payı formalaşır. Bu resursların müəyyən hissəsi maliyyə hüququ normalarının müvafiq olaraq bütün səviyyələrdə büdcə gəlirlərinə və büdcədən kənar fondlarına yenidən bölüşdürülür. Bu zaman göstərilən vəsaitlərin bir xeyli hissəsi gələcəkdə büdcə təşkilatının, subvensiya şəklində kommərsiya təşkilatlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilir, eləcə də sosial transferlər (yardım, pensiya, təqaüd və s.) formasında əhaliyə verilir.

Qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə arasında mühüm yer kommərsiya qurumlarının maliyyələrinə də aiddir. Burada maddi nemətlər təşkil olunur, əmtəələr istehsal olunur, xidmətlər göstərilir və cəmiyyətin əsas istehsal və sosial sayılan inkişaf mənbəyi olan mənfəət formalaşır.

İnkişaf etmiş ölkələrin qeyri-mərkəzi maliyyə sistemində və bütövlükdə maliyyə sistemində maliyyə vasitəçilərinin maliyyələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə vasitəçilərinə müvəqqəti sərbəst maliyyə vəsaitlərinə sahib şəxslərlə pul vəsaitlərinə ehtiyacı olan fiziki şəxslər arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilində ixtisaslaşan firmalar da daxildir. İnkişaf etmiş ölkələrin də maliyyə sisteminin bu

dairəsində hər şeydən qabaq investisiya məqsədi üçün istifadə olunan nəhəng maliyyə mənbələri təmərküzləşmişdir.

Maliyyə işçilərinin tiplərinin fərqliliyinə baxmayaraq, onlar bu cür ümumi funksiyanı: maliyyə resurslarının səmərəli yerləşməsini onların son istehlakçılara uyğun təmin etməklə fərqli «maliyyə məhsullarım» əldə etmək və satmaqla yerinə yetirirlər.

Ev təsərrüfatlarının maliyyə vəsaitləri həm vergi tədiyələri vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş maliyyələrin formalaşmasında, həm də ölkənin tədiyə qabiliyyətli tələbinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Əhalinin gəlirləri nə qədər çox olarsa, onun müxtəlif növ maddi və qeyri-maddi nemətlərə tələbi bir o qədər yüksək olar və iqtisadiyyatın, sosial sferanın inkişafı üçün böyük imkanlar yaranar.

Qeyri-kommersiya təşkilatların maliyyələri gəlirlərin formalaşması, onların istifadə olunma qaydası, əmlaka sahibolma və s. ilə əlaqədar öz xüsusi xüsusiyyətlərinə malikdir.

Maliyyə resursları, vergilər, dövlət gəlirləri anlayışları bir çox alim və iqtisadçılar tərəfindən qəbul olunsada, onların rəyində kifayət qədər mübahisəli məqamlar qalmaqdadır. Məsələn, akademik D.Çernikin redaksiyası ilə yazılmış dərslikdə vergi sisteminə təkcə vergi növləri deyil, habelə ayn-ayn rüsumlar və yığımlar da aid edilir. Bundan əlavə olaraq, vergi ÜDM-in dəyərinin ayrılan müəyyən hissəsi kimi qiymətlən-, dirilir. Amma sırf nəzəri və praktiki cəhətdən yanaşılma, vergi UDM-la deyil, milli gəlirlər və onun təkrar bölüşdürülməsi ilə bağlıdır. (Черника, 2012)

Hər bir ictimai-iqtisadi informasiyanın digərindən fərqləndirən əsas cəhət-istehsal münasibətləri və məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsidir. Bu formasiyaların hər biri müəyyən maliyyə quruluşuna və maliyyə sisteminə malikdir. Onları bir-birindən fərqləndirən əsas cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Hər bir ictimai-iqtisadi formasiyanın özünəməxsus sinfi quruluşu vardır. Elə buna görə də, dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasəti yeni yaradılan gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölgüsü münasibətlərini hökmən nəzərə almalıdır;

2. Bütün formalarda yeridilən maliyyə siyasəti dövlətin yeritdiyi məqsəd və vəzifələrinə tabe etdirilməlidir;

3. Hər yeni istehsal üsulu, yeni təsərrüfat münasibətləri sistemini doğurur. Quldarlıq və feodalizm quruluşlarında natural münasibətlər hakim olduğundan, dövlət gəlirlərinin formalaşdırılması da natural xarakter daşıyırdı. Kapitalist istehsal üsulunda əmtəə-pul münasibətləri istehsal münasibətlərinin bütün tərəflərini müəyyən etdiyindən, dövlət gəlirlərinin formalaşdırılması da pul formasında həyata keçirilmişdir və indi belədir;

4. Əgər dövlət aparatı idarə etmə orqanı kimi mövcud sinfi və istehsal münasibətlərinin təkrar istehsalına xidmət edirsə, dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasəti də həmin məqsədləri daşmalıdır. Bu həmişə belə olmuş və indi də qalmaqdadır.

Bu gün bizdə ibtidai-icma quruluşunun təsərrüfat sistemi haqqında dəqiq və dolğun məlumat yoxdur. Elə ona görə də mülahizə etmək olar ki, dövlət aparatı olmadığı üçün, onun gəlir və xərclərinin formalaşdırılması da mümkün deyildi. Quldarlıq quruluşunun əsas gəlir mənbələri isə, əsasən hərbi çəkişmələr, natural vergilər və şəxsi əmlak olmuşdur. Ola bilər ki, hansısa quldarlıq dövlətində pul formasında vergi ödənilmişdir. Lakin quldarlıq quruluşunda pul formasında vergi ancaq təsadüfi xarakter daşıya bilərdi. Feodalizm quruluşunda da təsərrüfat münasibətləri natural formada təşkil olunduğu üçün, pul formasında vergilər cüzi olmuşdur. Buna görə iqtisadi kateqoriya sayılan maliyyə, cəmiyyətdə ancaq əmtəə-valyuta münasibətləri yarandığı və inkişaf elədiyi dövrdə ümumi xarakter daşmışdır.

Maliyyə münasibətlərinin tarixi xarakteri də onu göstərir ki, istənilən tarixi mərhələlərdə , hər bir dövlət, öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmək üçün lazımı fondları yaratmalı və istifadə olunmalıdır. Həmin fondların yaranmasının üsul ilə formaları bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Fondların yaranma başlanğıcları isə həmişə sayılı olmuşdur. İndiyə kimi heç bir dövlət quruluşu öz ehtiyaclarını tam ödəmək üçün bütün gəlir mənbələrini aşkar etmək imkanına da malik olmamışdır. Burada məsələ gəlirin əldə olunma formasından deyil, obyektlərdən tutumlardan

gedir. Bu cür obyektlər timsalın-da gəlir və mülkiyyət çıxış etmişdir. XX əsrin əvvəllərində şərqdə ilk respublika olan Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin iqtisadi siyasətində ən mühüm istiqamətlərindən biri maliyyə, vergi və valyuta siyasəti olmuşdur. Demokratik dövlətin maliyyə, bank-kredit, vergi, sistemini yaratmaq üçün 82-dən çox qanun layihəsi işlənib parlamento təqdim olunmuş və onların əksəriyyəti qısa zaman qəbul olunmuşdu. Bu dövrdə dövlətin maliyyə siyasətlərinin əsas cəhdi sayılan-dövlətin maliyyə tədavülünü qaydaya salmalınmasından ibarət idi. Buna görə də xəzinəyə müəyyən rüsum keçirmək şərti ilə (ixrac olunan xammal dəyərinin 25%-i) xammal ixracına, icazə verilməsinə dair Qanun (11 dekabr 1919) qəbul edilmiş, ölkə xaricinə gizli yolla platin, qızıl və gümüş aparılmasına dair məsuliyyət məsələsinə baxılmış, daxili bazarı tənzimləmək məqsədilə, Azərbaycandan kənara göndərilən əmtəələr üçün yeni müvəqqəti gömrük tariflərinin tətbiq edilməsi haqqında Qanun (9 fevral 1920) təsdiq olunmuş, çevik maliyyə-vergi siyasəti yeridilmiş, xaricdən Ölkəyə gömrüksüz gətirilən malların siyahısı (bu siyahıya 200-dən çox məhsulun adı daxil edilmişdir) müəyyənləşdirilmiş və digər işlər görülmüşdür. (Allahverdiyev, 2011)

1.2.Maliyyə siyasəti iqtisadi tənzimləmə vasitəsi kimi

Maliyyə siyasəti müəyyən tarixi mərhələdə cəmiyyətin idarə olunması, iqtisadi-sosial və siyasi funksiyalarının tətbiqi üçün dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti təsisatlarının meydana çıxması və səmərəli istifadəsi ilə bağlı şəkildə gördüyü tədbirlər sistemindən təşkil edilmişdir Dövlətin büdcə siyasəti ilə bağlı bir sıra konsepsiyası mövcuddur. Konsepsiyanın mahiyyəti odur ki, büdcə hər il kompensasiya edilməlidir. Son dövrlərdə milli iqtisadiyyatın dəyişməz olaraq tərəqqi etdirilməsini həyata keçirən büdcə, maliyyə siyasətinin məqsədini ortaya qoyan və hər il kompensasiya edilən büdcə sayılırdı. Ancaq bu problemi bir qədər kökündən və ətraflı gözdən keçirsək məlum olacaq ki, bu cür büdcə dövlətin fiskal siyasətinin əlverişliliyini ya bütövlükdə ləğv edir, ya da onu azaldır. Bunu yaxşı anlamaq üçün həmin durumu gözdən keçirək. Fərz edək ki, iqtisadiyyatda uzunmüddətli işsizlik müşahidə edilir və əhalinin gəlirləri

getdikcə zəifləyir. Məlumdur ki, bu vaxt vergilər hesabına büdcəyə nüfuzetmələr azalacaqdır. Hökumət, büdcəni kompensasiya etmək üçün ya vergi səviyyələrini yüksəltməli, ya dövlət xərclərini azaltmalıdır. Ancaq deyilənlər kompleks tələbin lap da azalmasına nədən ola bilər. Büdcə siyasəti ilə bağlı II konsepsiyanın mahiyyəti odur ki, büdcə hər il deyil, iqtisadi tsiklin gedişində kompensasiya edilməlidir. Sözügedən həmin konsepsiyanın məntiqi olaraq şərtləndirilməsi olduqca primitivdir. İstehsal səviyyəsinin aşağı düşməsinə mane olmaq üçün hökumət vergiləri azaldır və dövlət xərclərini yüksəldir, başqa sözlə desək şüurlu şəkildə müvəqqəti büdcə kəsinin artmasına zəmin yaradır. İstehsal səviyyəsinin yüksəlməsi məqsədinə çatdıqda vergilər artırılır, dövlət xərcləri isə azalır. Büdcədə yaranan müsbət qalıqdan, istehsal azaldığı zaman ortaya çıxan kəsinin “bağlanması” üçün istifadə olunur. Dövlət belə siyasət yürütməklə iqtisadi tsiklin ayrı-ayrı dövrlərində büdcəni kompensasiya edir. Sözügedən həmin konsepsiyayı gerçəkləşdirdikdə yaranan əsas problem odur ki, iqtisadi tsikldə azalma və yüksəliş, vaxtlarına görə ekvivalent olurlar. Misal üçün, istehsalın uzun müddətli azalması qısa müddətli artım dövrü ilə əvəzlənə bilər.

Büdcə maliyyə sisteminin mühüm həlqəsi olmaqla özündə dövlətin gəlir və xərclərini, vergiləri və s. cəmləşdirir. Bir ictimai-iqtisadi formasıyadan digərinə keçid zamanı bu kateqoriyaların mahiyyəti dəyişmir. Hazırda hər bir dövlətin ictimai tələbatlarının ödənilməsi üçün onun mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti, yəni büdcəsi olmalıdır.

Uzun dövrlər ərzində maliyyənin tarixi göstərir ki, cəmiyyətin inkişafının heç də bütün mərhələlərində dövlətlərin büdcələri olmamışdır. Demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində, həmçinin, Rusiyada hüquqi normalara əsaslanan gəlir və xərclər sistemi mövcud olmuşdur. İlk dəfə olaraq dövlətin öz maliyyə fəaliyyətinə büdcə planlı başlanğıc verdiyi zaman, yəni gələcək dövr üçün gəlir və xərclərin smetasını tərtib etməyə başladığıda yaranmışdır.

XVII əsrin sonlarından ilk dəfə olaraq İngiltərədə parlament tərəfindən təsdiq edilən, dövlətin gəlir və xərclərinin planını özündə əks etdirən sənəd büdcə adlandırılmağa başlamışdır.

Bu sənədi büdcə planı adlandırmaq əlbəttə, daha düzgün olardı. Bu sənəd həm də “dövlətin pul gəliri və xərclərinin yazılışı”, “dövlət yazılışı”, “dövlətin gəlir və xərclər smetası” kimi adlandırılır.

Maliyyə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, istifadəsi və bölüşdürülməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan imperativ pul münasibətləri sistcemidirsə, büdcə də, öz növbəsində, pul münasibətləri sistemini əks etdirir. Büdcə - büdcə fondunun yaradılması və istifadəsi prosesində yaranan imperativ pul münasibətləri sistemidir.

Yaranan sosial münasibətlər və iqtisadiyyat sahəsində gedən köklü dəyişikliklər öz növbəsində, dövlət fəaliyyətində də dəyişikliklərə səbəb oldu.

Dövlət büdcəsinin və borclarının sürətli artımı dövlət quruluşunun idarə olunmasının demək, olar ki, bütün mərhələlərində onun həyatının əsas ümumi əlamətlərindən biri olmuşdur. İlk dövrdə bu amirlik xüsusi bir hal kimi qiymətləndirilirdi.

19-cu əsrin başlanğıcında maliyyəçilər stabil dövlətlərin gəlməsi ilə büdcənin yükünün azalacağını düşünürdülər. Ancaq XIX əsrin sonuna yaxın büdcənin yükündə müşahidə edilən böyük artım bu ehtimalların yanlış olduğunu sübut etdi. Belə olduqda planlı fəaliyyətin vacib olması məsələsi ortaya çıxdı. Xərc və gəlirlərin dövlət yazılışlarını rəqəmlər ilə göstərən planlıq hazırlanmasına vasitəçi isə dövlət büdcəsi oldu.

S.Y.Vitte belə qeyd edirdi ki, “büdcənin aşkarlığının tələb edilməsi üçün icra olunması mütləq olan maliyyə qanunu olduğundan qaynaqlanır”. (Мамедов, 2013) Başqa nöqtəyi-nəzərdən dövlət maliyyə təsərrüfatının açıq şəkildə həyata keçirilməsi, büdcə fəaliyyətində şəffaflığına dəqiqliyə riayət edilməsi yoiu ilə dövlətin iqtisadi tərəqqisi baş verə bilər.

Ayındır ki, dövlət büdcəsi sadə bir sənəd deyildir. Dövlət büdcəsi, o cümlədən, iqtisadiyyatı, hüququ, maliyyəni, eyni zamanda siyasəti də təşkil edir. Büdcənin bu cür çoxşaxəli dövlət büdcəsi strukturunun və “büdcə” anlayışının özünün müəyyən olunması araşdırmasının çətin olmasını səciyyələndirir. Şübhəsiz

ki, büdcə anlayışı çox geniş bir anlayışdır və onu adi yazılışla müqayisə etmək doğru olmazdı.

Araşdırmaçılar büdcənin planlı olmasını xüsusilə qeyd edərək onu dövlətin təsərrüfat yaxud maliyyə planı kimi təyin edirlər. Məşhur alman maliyyəçisi Şansın xüsusi, təqdirəlayiq xidmətlərindən biri onun büdcənin planlı şəkildə tətbiq edilməsini qeyd etməsi hesab edilir. O, öz açıqlamasında yalnız büdcənin faydasını yox, eyni zamanda, büdcə prosesinin özünün izahını da qeyd etmişdir. (Дадашев, Черник, 2010)

Bir müddət sonra bəzi maliyyəçilər büdcə sözünün birmənalı şəkildə müəyyən olunması ilə yanaşı onun funksiyalıhğının açıqlamasını verməyə də çalışdılar. Büdcənin bu özəlliyinə XX əsrin 20-ci illərinin maliyyəçiləri: İ.Boldırev, D.Boqolepo, M.İ Boqolepov və b. xüsusi nəzər salmışlar. Onların dediyinə görə, "dövlət təsərrüfatçılığı sektorunda büdcə dedikdə, ilk öncə hansısa dövrdə xərclərin və gəlirlərin toplusu, dövlət təsərrüfatçılığının tətbiqi planının rəqəmlər vasitəsilə ifadə edilməsi, xərclərin sərf edildiyi və vergilərin yığıldığı qanun başa düşülür". (Алгебова, Емцов, 2012)

"Maliyyə ensiklopediyasında qeyd edilmişdir ki, "büdcə-gəlir və xərclərin dövlət yazılışdır". (Берлин, 2010)

Beləliklə, planlılıq büdcənin əsas maddi əlamətidir. Həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə qarşıdakı dövr üçün büdcə dövlət təsərrüfatçılığı planıdır. Dövlət büdcəsi də istənilən planlamanın müəyyən dövr üçün tərtib edilməlidir. Döviöt hesablarının açılması və bağlanması arasındakı dövr maliyyə ili adlandırılır. Ölkələrin əksəriyyətində maliyyə ili təqvim ilinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Təqvim ilindən maliyyə ilinin fərqliliyi parlament sessiyalarının çağırış müddətləri, tarixi təcrübə ilə izah olunur.

Büdcə münasibətləri də maliyyə münasibətləri kimi müəyyən edilmiş hüquqi normalar əsasında həyata keçirilir. Büdcə hüququnda bu normalar öz əksini tapmışdır. Büdcə hüququ dedikdə, dövlətin ali subyekti kimi xalqın Öz nümayəndələri ilə büdcə layihəsinə baxış, onun təsdiqi və icrasına nəzarət hüquqlarının məcmusu başa düşülür. Beləliklə, büdcə hüququ büdcənin tərtibi,

müzakirəsi, təsdiqi və icrası asılılığım müəyyən edən qanunların məcmusu kimi anlaşılır.

Büdcə öz təbiətinə görə həmçinin siyasi sənəddir. Buna görə də, əksər büdcə qaydaları sırf siyasi xarakter daşıyır.

Dövlətin büdcəsinin sosial-iqtisadi inkişafda istifadəsi bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyən sosial-hüquqi normaların mövcudluğunu labüd edir. Büdcə bu normalar əsasında formalaşdırılır. Onlar dövlət büdcəsinin yaradılması, istifadəsi və bölüşdürülməsi prosesində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Ölkəmizin dövlət büdcəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri təsisatlarının qurulması və istismarının mühüm maliyyə planıdır.

Dövlət büdcəsi hökumətin funksiyalarının tətbiqi ilə bağlı olan xərclərin maliyyələşdirilməsini həyata keçirir. Dövlət maliyyəsinin bundan sonrakı həlqəsi büdcədənəknar məqsədli dövlət təsisatlarıdır. Büdcədənəknar təsisatlar sosial, eyni zamanda istehsal xarakterli olurlar. Büdcədənəknar təsisatlar kəskin təyinatə sahibdir. Onların əmələ gəlməsində əsas məqsəd əhaliyə sosial xidmətin böyüdülməsi, infrastruktur sektorların tərəqqisinə təkan verilməsi, iqtisadiyyatın mühüm sahələrinin əlavə vəsaitlə təmin olunması və s. olmuşdur.

Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın tərəqqisində əsas mexanizmdir. Onun vasitəsi ilə dövlət milli gəlirin paylaşdırılmasını həyata keçirməklə, təsərrüfatçılığın nəticələrinə təsir göstərir, ictimai istehsalın strukturunu dəyişdirir. Dövlət büdcəsi gəlir və xərclər olaraq 2 bölməyə ayrılır. Gəlir bölməsində şirkət və qurumlardan, əhalidən və s. qruplardan əldə edilən ayrı-ayrı növ vergilər və başqa gəlirlər, xərclər bölməsində isə sosial-mədəni tədbirlərin, iqtisadiyyatın, idarəetmənin maliyyələşdirilməsi və sair xərclər qeyd edilir. İqtisadiyyatın nizamlanması üçün büdcə vasitəsindən yararlanmaq dövlətə məxsus pul vəsaitinin manevr etməsi ilə təmin edilir.

Büdcə prosesi qarşısında aşağıda sadalanan mühüm vəzifələr durur:

- Qarşıdakı məqsədlərə nail olmaq üçün bütün maliyyə və maddi ehtiyatların maksimum aşkar edilməsi;
- Büdcə gəlirlərinin ayrı-ayrı vergi növləri və digər ödəmələr üzrə

müəyyənləşdirilməsi;

- Ümumdövlət əhəmiyyətli tərtiblərin büdcə üzrə nəzərdə tutulmuş fasiləsiz olaraq maliyyələşdirilməsi baxımından məqsədli büdcə xərclərinin təyin edilməsi;

- Mövcud inflyasiya tendensiyalarının iqtisadiyyatda aradan qaldırılmasına və milli pul vahidinin dayanıqlılığının təmin edilməsinə istiqamətlənmiş maliyyə siyasətinin ümumi proqramı ilə büdcənin uyğunlaşdırılması:

- Büdcə kəsirinin iqtisadi cəhətdən özünü doğrultmuş mənbələr hesabına azaldılması və aradan qaldırılması

- Büdcə gəlirlərinin İqtisadi regionlar, təsərrüfatlar arasında yenidən bölüşdürülməsi vasitəsilə, müxtəlif səviyyəli büdcələrin balanslaşdırılması məqsədilə büdcə tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi

- Perspektiv büdcə proqnozlaşdırılmasının səmərəliliyinin artırılması

- Yaranan öhdəliklərin hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə fəaliyyəti nəticəsində yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi

- Bələdiyyələrin və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcə hüquqlarının bərabərliyi

- Bələdiyyələrin və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin minimal büdcə təminatı səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi

- Aşağı səviyyəli büdcələrin dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı münasibətdə bərabərliyi

- Müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyi

Fikrimizcə regionların büdcə təminatına görə kəskin diferensiasiyası, vergi ödəmələrinin toplanmasını, yüksəlməsini, real stimullarının olmamağını, regional büdcə vəsaitlərinin, o cümlədən, transferlər formasında əldə olunan vəsaitlərin qeyri səmərəli istifadəsini hazırda fəaliyyətdə olan büdcələrarası münasibətlər sisteminin əsas çatışmazlıqları sırasına aid etmək olar.

Əlaqələndirilmiş transfertlərin, yəni konkret məqsədlər üçün istiqamətlənmiş və mərkəzlə regionlar arasında razılaşdırılmış transfertlərin büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi üçün artırılmasını təklif etmək daha məqsədəuyğun hesab edilərdi. Əlaqələndirilmiş transfertlər - hökumət ilə

subyektlərin icraedici hakimiyyət orqanları arasında bağlanmış və vəsaitlərin məqsədli istifadəsi üzərində ciddi nəzarətin aparılması nəzərdə tutan müqavilələr əsasında təqdim edilən transfertlərdir. (Харистенко, 2012)

Ayrımaların qeyri-məqsədi transfertbrin səviyyəsinin aşağıdakı transfertlərdən asılılığını təyin etmək təklif olunur:

- Nəzarət üçün regionda büdcə prosesinin açıqlığı
- Bələdiyyə və mərkəzi büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyi
- Regionda həyata keçirilən büdcə gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin səviyyəsi
- Dövlət proqramlarının reallaşdırılmasında regional hakimiyyət orqanlarının öz ərazilərində iştirak səviyyəsi

Büdcə tələbatlarının və onun xərclərinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi, ümumiyyətlə gəlir mənbələrinin möhkəmləndirilməsi, aşağı səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımının göstərilməsi xərc səlahiyyətlərinin sərhədləşdirilməsinə və büdcə sisteminin səviyyələri arasında məsuliyyətə əsaslanmalıdır.

1.3 Maliyyə siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi metodları

Maliyyənin əsas funksiyası olan tənzimləyici funksiyasının praktikada gerçəkləşmə faktorlarını analiz edərkən maliyyə təsirinin makroiqtisadi əsaslarını dəqiqləşdirmək çox vacibdir.

Maliyyənin iqtisadi kateqoriya şəklində mövcud olmasını daha konkret dövlət xərcləri səciyyələndirir.

Dövlət xərcləri - bütövlükdə cəmiyyətin məcmu tələbatlarını ödəmə məqsədilə İstehsala, maddi nemətlər və xidmətlərin əldə edilməsinə sərf edilən xərclərdir. Həmin xərclər, dövlətin resurslarının ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə bölgüsü və istifadə edilməsi ilə əlaqədar iqtisadi əlaqələri bildirir.

Dövlət xərclərinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının fərqliliyi bəzi faktorlarla; ölkənin tərəqqi səviyyəsi və inzibati-ərazi bölgüsü; dövlət strukturu və funksiyaları; dövlətin iqtisadiyyat və sosial sahə ilə əlaqə şəbəkəsinin böyüklüyü və s. ilə şərtlənir.

Dövlət xərcləri də cari (dövlət istehlakı və transfertlər) və kapital xərclərinə (dövlət investisiyalan) bölünür ki, bu da maliyyənin təkrar istehsal parametrlərinin dinamikasına təsirini qiymətləndirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Dövlət xərclərinin özü insanlara xidmət (şəxsi gəlirlər) və kapitalla xidmət (cari qoyuluşlar və investisiyalar) kriteriyalarına görə təsnifləşdirilə bilər və bu onların istehsalda və məcmu məhsul istehlakındakı payını ayrıca nəzərə almağa imkan verir.

Dövlətin digər funksiyalarının da reallaşması prosesində, məsələn, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. sahələrə subsidiyalar və ya onların kreditləşdirilməsi, dövlət borclarının və ya ona faizlərin ödənilməsi həyata keçirilərkən bazar konyunktura əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalır. Bu xərclərin ölçülərindəki hər hansı dəyişikliklər bütövlükdə investisiya prosesinə, məcmu tələb və təklifin strukturuna təsir edir.

İdarə və ya institusional meyarlara görə təsnifatda ayn-ayn nazirliklər, komitələr, idarələr, dövlət və bələdiyyə qurumlarına ayrılan vəsaitlər göstərilir. Burada dövlət xərcləri hakimiyyət orqanlarının iyerarxik strukturlarından, dövlət quruluşunun bölgüsünün xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif əlamətlərinə görə də bölüşdürülür.

Dövlət xərcləri məcmu tələbin formalaşmasının zəruri ünsürü kimi istehlak xərcləri və investisiyalara qoşularaq, sən nəticədə, məcmu milli məhsulun təkrar istehsalın bütün subyektlərinin birgə istifadəsinə xidmət edən hissəsini ifadə edir. İqtisadi baxımdan ümumdövlət pul vəsaitləri fondunun xərclənməsi prosesində həyata keçirilən maliyyə tənzimlənməsi məcmu tələbin ölçülərini və prioritetlərini dəyişməyə, cəmiyyətin toplara gəlirlərinin onun üzvləri arasında bölüşdürülməsinə düzəlişlər etməyə qabil bir iqtisadi alət kimi çıxış edir. Məhsulün istehsalı və istehlakına belə müdaxilə sayəsində, təkrar istehsal parametrlərinin dinamikasına, məcmu tələb və təklif arasında nisbətlərin formalaşmasına, istehsal sahələri ilə təbii komplekslər arasında münasibətlərin xarakterinə, dövlətin iqtisadi potensialı ilə onun iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinə, sosial-iqtisadi inkişafın bütövlükdə ölkə və onun ayrı-ayrı regionları üzrə vəziyyətinə birbaşa təsir etmək mümkün olur.

Dövlətin əldə etdiyi gəlirlərin yenidən istehsal prosesinə göstərdiyi təsiri təhlil edərkən vergi yüklərini: vergi daşıyıcılarının xarakterinə, vergiqoyma obyektinə əsasən- birbaşa və dolaylı; vergitutma idarəsi və bu vəsaitin sərəncamçısına görə - regional, yerli, mərkəzi dövlət; istifadə edilmə formasına görə - xüsusi və ümumi; vergi səviyyələrinə görə - progressiv, regressiv, proporsional vergilərə ayrılırlar.

Birbaşa vergilər qabaqcadan hüquqi yaxud fiziki şəxslərin gəlirlərindən və onların mülkündən məlum siyahı və kadastr üzrə çıxılır və tədiyyəçi ilə bu işdə məsuliyyət daşıyan orqan arasında birbaşa əlaqə ortaya çıxır.

Dolaylı vergilər (ƏDV, aksizlər, satışdan əldə edilən vergilər, lisenziya, qeydiyyat, reklam vergiləri, gömrük vergiləri) məhsul və xidmətlərə qiymətlərlə əlaqədardır, bu vergilər tarifi və qiymətin tərkib ünsürü hesab edilir və həmin mal və xidmətlər reallaşdırılarkən tutulur. Onu ancaq konkret istehlakçı ödəyir, özü də dolaylı yolla, yəni bu tipli vergi münasibətlərinin subyektivi olan mal və xidmət satıcıları vasitəsilə ödəyir. Fəaliyyət növünə, mal və xidmətlərin çeşidinə görə dolaylı vergi tutulan obyektlər arasında fərqlər kifayət qədər çoxdur. Verginin real daşıyıcısı vasitəçi olduğuna görə onun üzərinə düşən vergi yükünü hiss etmir. Dolaylı vergiqoyma yığıma, investisiyalara, iqtisadi səmərəlilik prinsiplərinin reallaşmasına daha əlverişli şərait yaradır. Ona görə də bu vergi növünü ödəməyə müqavimət daha az olur, hətta olsa belə, bu ancaq qiymətlərin yüksəlməsində özünü göstərir. Dolaylı vergilər birbaşa vergilərdən daha çox fiskal funksiyanı yerinə yetirir. Birbaşa vergilər ödənilməsi ictimai rəydən, onu ödəyənin davranışından da asılıdır.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin bütün növləri istisnasız olaraq bu və ya digər dərəcədə istehsal subyektlərinin fəaliyyətinə, onların sosial-iqtisadi nəticələrinə təsir edərək, bu proseslərin tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. Buna görə də onların müəyyən iqtisadi göstəricilər qrupuna təsir istiqamətləri üzrə təsnifləşdirilməsi şərti xarakter daşıyır.

Bu və ya digər sahədə qiymətlərin nisbi səviyyəsinin artımı onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına dəlalət etmir, belə ki, müəssisədə sərf edilən materialların qiyməti də eyni və ya daha yüksək təplə arta bilər və bunlar son

nəticədə vergi tutumlarına da təsir edə bilər. Buna görə də müəssisələrin son maliyyə nəticələrini ancaq vergilər ödənildikdən sonra onun sərəncamında qalan xalis mənfəətə görə qiymətləndirmək mümkündür.

Dövlət xərclərinin təkrar istehsal prosesində rolunu aydınlaşdırmaq üçün odan bir sıra əlamətlərə görə təsnifatlaşdırmaq olar. Əgər xərclər müəyyən mal və xidmətlərlə ifadə olunursa, bu zaman pul vəsaitlərinin başqa nemətlərə çevrilməsi (transformasiyası) baş verir və belə xərclər transformasiya xərcləri adlanır. Bunların içərisində dövlət istehlakını və dövlət investisiyalarını (əsas kapitalla və dövlət müəssisələri və təşkilatlarının dövriyyə vəsaitlərinin artırılmasına qoyuluşlar, investisiya subvensiyaları, dövlət ehtiyat fonduna ayrılan vəsaitlər, uzunmüddətli büdcə kreditləri) fərqləndirmək vacibdir.

Qiymətlərin müəyyən səviyyəsində tələb elastik olarsa, vergilərin tətbiqi qiymətlərə az təsir edir, bu o deməkdir ki, vergi yükünün əsas hissəsini istehsalçı daşıyır. Mal təklifi ödəmə qabiliyyətli tələbi əhəmiyyətli dərəcədə üstələyirsə, əhalinin real gəlirləri mütləq və nisbi mənada aşağı düşərsə, yaxud təklif olunan mallar rəqəbətqabiliyyətli olmazsa, eyni hal baş verəcəkdir. Qeyri-elastik və ya azelastik tələb şəraitində qiymətlər əsasən alıcılar üçün artmış olur və təbii ki, vergi yükünün də əksəriyyəti onun üzərinə düşür.

Beləliklə, vergilərin yüksəlməsi qiymətlərin artmasına və satış həcminin azalmasına gətirib çıxarır. Aydındır ki, belə vəziyyət əvvəllər aşağı qiymətlə daha çox mal və xidmət əldə edən alıcılara, eyni zamanda xeyli gəlirdən məhrum olan satıcılara sərf etməyəcəkdir. Başqa sözlə, qısa müddət ərzində fiskal effekt əldə etmək naminə vergi yükünün artırılmasından cəmiyyət heç nə qazanmayacaqdır.

Maliyyə mexanizminin və maliyyə münasibətlərinin mahiyyətinə fərqli yanaşmalar «maliyyə tənzimlənməsi» anlayışından da yan keçməmişdir. V.İ.Pabuzin və T.N.Pabuzinaya görə «maliyyə (fiskal) tənzimlənməsi - dövlət gəlirləri və xərcləri siyasətidir».(Макконнелл, 2010)

Fkrimizcə, müəlliflər burada, dövlətin təkrar istehsal prosesinin parametrlərinə təsiri ilə maliyyə sistemi vasitəsilə pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsirini eyniləşdirirlər. Yaxud Y.F.Borisov maliyyə tənzimlənməsində daha səthi

yanaşaraq onu ancaq dövlət maliyyələşdirməsinə aid edir. Nəhayət, ensiklopediya və sorğu nəşrlərində maliyyə tənzimlənməsi ayrıca anlayış və ya kateqoriya kimi verilmir. Məsələn, belə nəşrlərin birində maliyyə tənzimlənməsinə - «maliyyə proqramlaşdırılması» adı verilir və belə ifadə olunun «ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının üstün variantından ibarət kompleks təsərrüfat proqramlarının işlənməsi və reallaşması əsasında iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi sistemi».

Maliyyə tənzimlənməsinin daha geniş xarakteristikasını S.V.Bolşakova verir. Onun fikrincə, maliyyə tənzimlənməsi - iqtisadiyyatda keçən maliyyə proseslərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin məqsədyönlü surətdə dəyişdirilməsi məqsədilə müəyyən metodlar sistemindən istifadə etməklə həyata keçirilən maliyyə siyasəti ilə şərtlənən prosesdir, iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi prosesi - maliyyə resurslarının ayrılması və ya alınmasının fəaliyyətdə olan, yeni tətbiq edilən (ləğv olunan) mexanizmləri vasitəsilə həyata keçilir. və ... istehsal və qeyri-istehsal münasibətlərini ifadə edir; obyektiv olaraq dəyər kateqoriyasının, əmtəə-pul münasibətlərinin və dövlətin mövcudluğu ilə müəyyən olunur; iqtisadi situasiyanı hiss etmə və onu qiymətləndirmənin, həmçinin maliyyə siyasətinin aparılma taktikasının seçilməsinin subyektivliyindən irəli gələn subyektivlik ünsürlərinə malikdir».

Beləliklə, dövlətin maliyyə resursları iki səviyyədə: ölkə miqyasında (mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları) və dövlət müəssisələri və təşkilatları səviyyəsində (qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları) formalaşır.

Müasir dövrdə bütün dünya ölkələrində dövlət xərclərinin mütəmadi olaraq artım meylinə nəzərə çarpır. Nəticədə, bu bir yandan dövlətin hakimiyyət və hüquqi məqsədlərinin reallaşdırılmasından ötrü xərclərin artması, digər yandan, iqtisadiyyatın ehtiyaclarının artması, əhalinin rahatlığının təmin olunması ilə əlaqədardır.

Dövlət xərclərinin dinamika və miqyasına artmasını aşağıdakılarla izah etmək olar:

- ♦ məhsul və xidmətlərin ölçü və təyinatına tələbin artması
- ♦ yoxsulluğun və gəlirlər arasında yaranan fərqlərin yox edilməsi üzrə xüsusi

dövlət proqramlarının hazırlanması

♦ iqtisadiyyatın əlverişliliyini olduğu kimi saxlamaq, o cümlədən hüquqi qaydalara riayət etmək üçün nəzarətedici və tənzimləyici orqanların ortaya çıxmasına da böyük ölçüdə xərclərin ayrılması

. urbanizasiyanın daha da intensivləşməsi ilə bağlı sosial-məişət quruluşun yaradılması və onun fəaliyyət göstərməsi üçün xərclərin çoxalması

. xarici aləmin keyfiyyətinin azalması

. xidmət sahəsində əməkətutumlu istehsal sahələri ilə müqayisə zamanı xərclərin daha üstün olması

Makroiqtisadi prosesinin düzgün getməsi üçün maliyyədən istifadə edilməsindən söz açarkən, maliyyənin mərkəzləşdirmə səviyyəsinə birbaşa təsir göstərən 2 istiqamətin olduğunu vurğulamaq lazımdır. Bir yandan iqtisadi tərəqqinin artan demoqrafik situasiya ictimai ehtiyacların ölçə və təyinat olaraq artmasına, sözsüz ki, eyni zamanda dövlətin iqtisadi və sosial funksiyalarının çoxalmasına, bu funksiyalara müvafiq olaraq pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmə səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarır.

Analiz - iqtisadi sistemlərin idarəetmə sisteminin ümumi funksiyalarından biridir, onun əhəmiyyəti vaxtdan təsirlənməyib və çox qiymətli ola bilməz. Bir sözlə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti ilə ən kiçik əlaqəsi olanların hamısı analiz edirlər.

Maliyyə təhlillərinin nəticələri idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi, müəssisənin gələcək inkişafı üçün strategiyaların hazırlanması üçün əsasdır. Buna görə də, maliyyə təhlili maliyyə idarəetməsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir, onun ən mühüm komponentidir.

Maliyyə təhlili - müəssisənin onun maliyyə mexanizminin, işlək fəaliyyəti üçün maliyyə resurslarının ərsəyə gətirilməsi və istifadəsi prosesinin başa düşülməsi üsulu kimi müəssisənin biznes-proseslərin ümumi şəkildə tədqiq edilməsinin bir qismidir. Günümüzdə vacib və müstəqil əhəmiyyət daşıyır. Bu, ilk növbədə, müəssisələrin gerçəktən pul dövriyyəsinin idarə olunması, bu da böhran vəziyyətinin yaranması ehtimalını daha əvvəlcədən görməyə və istifadə edilməsi

imkanı verir. Maliyyə vəziyyəti maliyyə resurslarının mövcudluğu, yerləşdirilməsi və istifadəsini əks etdirən bir sıra göstəricilərdən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı yalnız gücləndirilməsinə deyil, həmçinin müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas üsulu olan maliyyə təhlili rolunun keyfiyyətə dəyişməsinə də kömək edir. Bu, resursların istifadəsinin effektivliyini müəyyən etmək, təsərrüfat subyektinin rentabelliği və maliyyə dayanıqlığını qiymətləndirmək, bazarda mövqeyini müəyyənləşdirmək, həmçinin fəaliyyətlərin və rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək imkanı verir.

Analizin məqsədi yalnız şirkətin maliyyə vəziyyətini müəyyən etmək və qiymətləndirmək deyil, həm də onu təkmilləşdirmək məqsədi ilə daimi işlər aparmaqdır. Maliyyə vəziyyəti sabit və sabit olmayan böhran ola bilər. Şirkətin vaxtında ödəmə qabiliyyəti, fəaliyyətini genişləndirmək üçün maliyyələşdirmə qabiliyyəti yaxşı maliyyə vəziyyətini göstərir. (Məmmədov Z.F., Bakı, 2010.)

Maliyyə vəziyyətinin təhlili bu işi aparmaq üçün hansı spesifik sahələrin lazım olduğunu göstərir, müəssisənin maliyyə vəziyyətində ən vacib aspektləri və ən zəif mövqeləri müəyyən etməyə imkan verir.

Təşkilatın maliyyə vəziyyətinin təhlili aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

- Maliyyə hesabatlarını oxumaq
- Təşkilatın maliyyə qeyri-vəzifə vəziyyətini göstərən məqalələrin müəyyən edilməsi
- Balansdakı əmlakın ümumi xüsusiyyətləri və maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi
- Təşkilatın maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən əsas maliyyə əmsallarının hesablanması və qiymətləndirilməsi
- Biznes planının və ya müəssisənin inkişaf proqramının əsas göstəricilərinin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi
- Müəssisənin iflas proqnozu
- Təşkilatın maliyyə vəziyyətinə dair ümumi nəticə

Bəyanatların təhlilinin mühüm üsullarından biri hesabat formasını "oxumaq" və bu formalarda göstərilən mütləq dəyərlərin öyrənilməsidir. "Oxumaq" ifadələri

və ya sadəcə onunla tanışlıq müəssisənin vəsaitlərinin cəlb edilməsinin əsas mənbələri, onların investisiyalar istiqamətləri, hesabat dövründə müəssisənin əldə etdiyi mənfəət mənbələri, pul vəsaitlərinin əsas mənbələri və istifadə olunan uçot metodları, onların dəyişiklikləri, təşkilati strukturları ilə bağlı nəticələr verməyə imkan verir. Ancaq bu məlumat, rəhbərlik tərəfindən qərarların qəbul edilməsi əhəmiyyətinə baxmayaraq, şirkətin əsas göstəricilərinin dinamikasını, ölkənin oxşar müəssisələri və dünya bazarları arasında yerini qiymətləndirməyə imkan vermir.

Bu məqsədlə maliyyə təhlili praktikasında maliyyə hesabatlarını oxumaq üçün əsas metodlar hazırlanmışdır. Bunlar arasında aşağıdakılar var:

- Üfüqi analiz;- şaquli analiz;- trend təhlili;- maliyyə əmsalları metodu
- Müqayisəli təhlil;- faktor təhlili

Üfüqi analiz göstəricilərin dinamik analizidir. Bu onların mütləq artımlarını və böyümə dərəcələrini təyin etməyə imkan verir. Bu analiz mütləq balans göstəricilərinin nisbi artım tempi (azalma) ilə tamamlandığı bir və ya bir neçə analitik cədvəlin inşasında ibarətdir. Ümumiyyətlə, bir neçə dövr ərzində əsas artım tempi alır.

Şaquli analiz - yekun maliyyə göstəricilərinin strukturunun müəyyən edilməsi (fərdi maddələr üzrə məbləğlər balansın faizi kimi qəbul olunur) və onların hər birinin iqtisadi fəaliyyətin ümumi nəticələrinə təsirini analize edir. Nisbi göstəricilərə keçid iqtisadiyyatın iqtisadi potensialının müqayisə edilməsinə və istifadə olunan resursların miqdarında fərqlənən müəssisələrin fəaliyyətinə imkan verir, həmçinin maliyyə hesabatlarının mütləq göstəricilərini təhrif edən inflyasiya proseslərinin mənfi təsirlərini düzəldir.

Trend analiz – bir neçə dövrə hesabatın istənilən göstəricisinin müqayisəsi və trendin təyin olunması, təsadüfi təsirlərdən azad olunmuş göstəricinin dinamikasının əsas meyilinin müəyyən olunması. Misal üçün, bir neçə il üçün «A» məhsulunun satış sürətinin dəyişməz artım terminin azalmasını göstərir. Nəticədə bu, istehsalı şirkət tərəfindən yavaş-yavaş dayandırılması məsləhət görülən məhsulun yaşam dövrüyünün son fazası haqda nəticə əldə etməyə şərait yaradır.

Trend vasitəsilə gələcək üçün göstəricinin mümkün əhəmiyyəti meydana çıxır. Bununla belə, bu üsuldən proqnoz və eyni zamanda perspektiv təhlildə istifadə edilə bilər. (Mərkəzi Bank statistik təhlili Bakı, 2017)

Trend təhlili zamanı əsas il seçilir və sonrakı dövrlər üzrə bütün hesabat maddələri əsas il göstəricilərinə görə indekslər kimi ifadə edilir.

Treninq metodundan istifadə edərək, həm hazırkı zamanda, həm də növbəti dövrlərdə təşkilatın inkişafının əsas istiqamətlərini qiymətləndirməyə imkan verir. Beləliklə, məsələn, əgər balans valyutasının artım templəri azalırsa, bu, tənqidi dövlətə gətirib çıxara bilən cari fəaliyyət, iqtisadi dövriyyənin təşkilində azalma deməkdir. Əsas göstəricilər arasındakı əlaqəni nəzərə alaraq, orta artım templərinin (artım tempi) hesablanması nəticələri gələcək üçün öyrənilmiş göstəricinin proqnozlaşdırılan dəyərini hesablamağa imkan verir. Trend modellərinə əsaslanan proqnozlaşdırılan amillərin dəyərini müəyyənləşdirmək, ən ağıllı rəhbər qərarları seçmək və bu qərarların təşkilatın maliyyə və iqtisadi fəaliyyətinə təsirlərini qiymətləndirmək üçün müəyyən dərəcədə etibarlılığa imkan verir.

Müqayisəli (məkan) analiz təhlil edilmiş təşkilatın göstəricilərinin digər təşkilatların göstəriciləri və ya sənaye orta (bazar) ilə müqayisəsidir. Kəmiyyətlərin müqayisəli təhlil üçün əlverişlidir, lakin mütləq göstəricilər deyil. Xarici dərslərdə bu cür təhlili sənaye təhlili adlanır.

Bu, törəmə müəssisələr, bölmələr, seminarlar üçün göstəricilərin müqayisəsi ilə müqayisədə və ya müəssisənin göstəricilərini rəqib göstəriciləri, sənaye orta və mümkün olduqda orta ümumi iqtisadi məlumatlarla müqayisə edilə bilər.

Müqayisəli (məkan) – hesabat göstəricilərinin müqayisəsi:

- * planla
- * orta sahə səviyyəsi ilə
- * öz arasında şirkətin göstəriciləri ilə
- * rəqibin göstəriciləri ilə
- * orta ümumi müxtəlif bölmələrinin iqtisadi göstəricilərlə
- * iqtisadi modellə

Şirkətin maliyyə vəziyyətinin təhlili müxtəlif hesabat dərəcələri ilə həyata keçirilə bilər. Təhlilin iki növü var: sürətli analiz və dərin analiz. Birinci halda, analitik hesabatın oxunmasına tabe olan müəssisənin yalnız ən ümumi görünüşünü almasını gözləyir, ikinci vəziyyətdə aparılan analitik hesablamalar və gözlənilən nəticələr daha ətraflı və detallıdır.

Kredit təşkilatının hesabatı müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edən ümumi göstəricilər sistemidir. Bu hesabatlar, kredit təşkilatının maliyyə vəziyyətini təhlil etmək üçün əsas məlumat mənbəyidir. Hər hansı bir qərar qəbul etmək üçün maliyyə resurslarının mövcudluğunu, yerləşdirilməsinin və istifadə olunmasının effektivliyini, şirkətin ödəmə qabiliyyətini və tərəfdaşlarla maliyyə münasibətlərini təhlil etmək lazımdır. Bu göstəricilərin qiymətləndirilməsi kredit təşkilatının səmərəli idarə edilməsi üçün zəruridir. Onların köməyi ilə menecerlər öz fəaliyyət istiqamətlərini planlaşdırır, idarə edir və təkmilləşdirir.

Xarici istifadəçilər üçün - tərəfdaşlar, investorlar və kreditorlar - şirkət haqqında məlumatlar bu şirkət üçün xüsusi planların (alınma, investisiya, uzunmüddətli müqavilələr) həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul etmək üçün lazımdır.

Daxili və xarici maliyyə təhlili arasında müəyyən fərqlər var.

Xarici maliyyə təhlili şirkətin açıq maliyyə məlumatlarına yönəlib və standart (standartlaşdırılmış) metodlardan istifadə edir. Bu halda, bir qayda olaraq, məhdud sayda əsas göstəricilərdən istifadə olunur. Təhlil edərkən, əsas diqqət, müqayisəli üsullara əsaslanır, çünki xarici maliyyə təhlili istifadəçiləri ən çox oxumuş müəssisələrin əlaqələrini qurmaq və ya davam etdirmək və ən uyğun şəkildə hansını seçmək vəziyyətindədirlər.

Daxili maliyyə təhlili mənbələrdən daha çox məlumat tələb edir. Çox hallarda, standart mühasibat uçotu hesabatlarında olan kifayət qədər məlumat yoxdur və daxili idarəetmə uçotundan məlumatları istifadə etmək zəruridir. Təhlil prosesində şirkətin maliyyə vəziyyətində davam edən dəyişikliklərin səbəblərini və bu vəziyyəti yaxşılaşdırmağa yönəlmiş həllərin axtarışı üçün ən çox diqqət ayrılır.

Məqsədi standart və ya orijinal üsullardan istifadə etməklə əldə olunmadığını heç də əhəmiyyətli deyil.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili bütün lazımi məlumatlarla çətin deyil və müəssisənin taktik aspektlərini öyrənmək üçün az vaxt tələb edir. Maliyyə hesabatlarının hərtərəfli təhlili analitik qeyd şəklində aparılır. Aşağıdakı hissələri daxil edilməlidir:

1) Analiz edilmiş təşkilat, onun bir hissəsi olan sənayesi, onun fəaliyyət göstərdiyi iqtisadi mühit haqqında ümumi məlumatlar

2) Təhlil və digər analitik göstəricilərdə istifadə olunan maliyyə və digər məlumatlar

3) Analizin ən vacib sahələrində kəmiyyət və keyfiyyət faktörələrinə müsbət və mənfi təsir göstərən şəxslərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi

4) Təhlili nəticələrinə əsaslanaraq qiymətləndirmələr və nəticələr, eləcə də analitik proqnozlaşdırma modellərinin tikintisi

Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi təhlilin məqsədi, mövcud məlumat, proqram təminatı, texniki və kadr hazırlığından asılı olaraq müxtəlif dərəcə detallarla həyata keçirilə bilər. Ekspres analiz və maliyyə vəziyyətinin dərin təhlili üçün prosedurların ayrılması ən uyğundur. Maliyyə təhlili aşağıdakıları qiymətləndirmək imkanı verir:

- Şirkətin əmlak statusu
- Sahibkarlıq riski dərəcəsi
- Cari fəaliyyət və uzunmüddətli investisiyalar üçün kapitalın adekvatlığı
- Əlavə maliyyə mənbələrinə olan ehtiyac
- Bərməyə artırma bacarığı
- Borcun səmərəliliyi
- Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi siyasətinin etibarlılığı

Maliyyə təhlili nəticələrinə xüsusi diqqət tələb edən zəiflikləri müəyyən etməyə və onların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsinə imkan yaradır. Bunun üçün maliyyə qiymətləndirmə sahəsində bilik sahibi olmalı və onları praktikada tətbiq edə bilməli, buna görə də bu işin mövzusu çox vacibdir.

Bundan əlavə, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində mənfi meyllərin vaxtında müəyyənləşdirilməsi rəhbərliyin iflasın qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görməsinə imkan verir.

Bu işin məqsədi şirkətin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin əsas istiqamətlərini araşdırmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır:

- Maliyyə təhlili xarakterini və metodlarını araşdırmaq
- Şirkətin maliyyə vəziyyətinin ən vacib göstəricilərini araşdırmaq

II FƏSİL. MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN PROBLEMLƏRİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1 Dövlətin maliyyə siyasətinin səmərəliliyinin təhlili

Son illərdə iqtisadi kitablarda ÜDM-in adambaşına müəyyən edilən payı ilə hesablanan iqtisadi tərəqqi səviyyəsi ilə ÜDM-də dövlət xərclərinin həcmi arasında əlaqənin xarakterini adambaşına müəyyən edilən ÜDM-in həcmi ilə ÜDM-də dövlət xərclərinin həcmi arasında asılılığın olduğunu müəyyən etmək üçün cəhdlər edilir. Edilən araşdırmaların əksəriyyətindən məlum olur ki, bu 2 göstərici arasında müsbət korrelyasiya əlaqəsi vardır.

Cədvəl 1. ÜDM-da qeyri-dövlət bölməsinin payı, faizlə

	2014	2015	2016	2017	2018
Ümumi daxili məhsul - cəmi	82,5	81,9	81,2	83,7	83,8
Sənaye	87,4	86,1	83,0	87,6	87,9
Tikinti	84,5	84,3	84,5	86,8	84,6
Kənd təsərrüfatı	99,4	99,8	99,8	99,9	99,9
Ticarət və xidmətlər	99,8	99,8	99,6	99,6	99,7
Nəqliyyat	77,1	78,5	81,7	82,8	82,4
Rabitə	76,8	80,0	81,0	80,5	81,2
Sosial və sair xidmətlər	51,5	55,2	57,8	58,0	56,1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/systemənatəaccounts/>

Cədvələ baxdığımızda ümumi ÜDM qeyri-dövlət bölməsinin faizlə göstərilmiş nəticələri görməkdəyik. Bu nəticələ görə ÜDM cəmində 2014-cü ildən etibarən bir azalmanın olduğu müşahidə olmuşdur. Belə ki ÜDM 2014-cü 82,5 faiz ikən, 2016 və 2016-ci illərdə azalaraq 81,2 faiz olmuşdur. Ancaq 2016-ci ildə bir artıq olaraq 83,7 faiz, 2018-ci ildə isə artım davam etmiş və 83,8 faiz olmuşdur. (<https://www.stat.gov.az/source/systemənatəaccounts/>)

Vergilərin toplanması, işgüzar interaktivliyin qaydaya salınması və əksər sosial funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dövlət büdcəsində mövcud olan pul vəsaitindən istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Sözügedən siyasətin əsas vasitələri vergi səviyyələrinin, vergilərin növlərinin və eyni zamanda vergitutma obyektlərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı məsələlərdir. Ölkənin apardığı bu siyasətin

metodlarına aid fərqli baxışlar mövcuddur. Keynsin tərəfdarları iqtisadi tərəqqinin əsas stimulu hesab edilən əlverişli kompleks təklifin formalaşmasına üstünlük verir və belə düşünürlər ki, vergi yükünün azaldılması istehsal səviyyəsinin artmasına yol açır, ancaq qısamüddətdə büdcəyə daxilolmaların azalması, büdcə kəsirinin isə artması müşahidə olunur.

Vergi yükünün azaldılmasını kompleks tələbin çoxalmasına təsir edən əsas amil sayan «iqtisadi təklif» nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə, vergilərin azaldılması bir yandan əhalinin, digər yandan isə bizneslə maraqlananların gəlirlərinin və o cümlədən investisiyaların gəlirliliyinin artmasına yol açır. Bunun üçün həyata keçirilən vergi siyasəti düşünülmüş halda başqa sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqəli olmalıdır.

Bir sıra ölkələrdə işsizliyin artdığı bir dövrdə, istehsalın artımını stimullaşdırmaq üçün dövlət xərclərini artırmaq və vergi yükünü azaltmaqla məşğulluğu kifayət qədər çoxaltmaq olar. Vergi yükünün azaldılması istehsal səviyyəsinin və gəlirlərin çoxalmasına təkan verir ki, nəticədə bu büdcəyə daxilolmaların müəyyən qədər azalması və büdcədə kəsirin yaranması ilə bitə bilər. Ancaq yenə də, daha aşağı vergi dərəcələri təyin etmək və vergi obyektlərini böyütməklə vergilər vasitəsilə daxilolmaların artırmaq mümkündür. (Aktan, 2016)

İnflyasiya zamanı, tələbin artması ilə bağlı büdcə-vergi siyasətində dəyişikliklər olunması zəruriliyi yaranır. Belə olduğu təqdirdə, fiskal siyasət mexanizminin tərtib edilməsi çətin məsələdir. Ona görə ki, ölkənin apardığı büdcə-vergi siyasətilə bərabər, özü-özünü sabitləşdiricilər də özünü biruzə verir. Bu sabitləşdiricilərə iqtisadi tsclin ayrı-ayrı dövrlərində vergilər hesabına daxilolmaların dəyişməsinə aid etmək olar. 2 saylı cədvəldə vergi daxilolmalarının nəticələrini görmək mümkündür. Bu nəticələ görə 2014-cü ildə 6 milyard 663 milyon 633 min manat vergi daxil olmuşkən, bu rəqəmdə 2015 və 2016-ci illərdə artım olaraq 2016-cı ildə 7 milyard 118 milyon 196 min manat olmuşdur. Ancaq 2017və 2018-ci illərdə azalmaları görmək mümkündür. Belə ki 2018-ci ildə vergi daxilmaları 6 milyard 971 milyon 679 min manat olmuşdur. (<http://www.taxes.gov.az>)

Cədvəl 2. Vergi daxilolmaları 2014-2018

İllər	Vergi və digər ödənişlər
	Daxilolmalar (min AZN)
2018	6 971 679,6
2017	7 015 165,4
2016	7 118 196,7
2015	7 113 622,4
2014	6 663 633,4

Mənbə: <http://www.taxes.gov.az>

2019-cu ilin dövlət büdcəsinin gəlirləri 20,126 milyard manat proqnozlaşdırılır ki, nəticədə bu ÜDM-in 29 faizi həcmindədir. Bu göstərici 2018-ci ilin təsdiq edilmiş proqnozu ilə müqayisədə 3,362 milyard manat və ya 20 faiz, 2017-cı illə müqayisədə isə 2 milyard 621,3 milyon manat və yaxud 15 faiz çoxdur. 2019-cu ildə dövlət büdcəsi gəlirlərinin 7,907 milyard manatı və ya 39,3 faizi VN-nin xətti ilə daxilolmaların payına düşür ki, bu da ÜDM-in 11,4 faizi həcmindədir. Bu göstərici cari ilin proqnozundan 262 milyon manat və ya 3,4 faiz, 2016-cı ilin faktiki icra göstəricisi ilə müqayisədə 891,4 milyon manat və ya 12,7 faiz çoxdur. (<https://www.stat.gov.az/source/systemənatəaccounts/>)

Vergilər Nazirliyinin xətti ilə 2019-cu il üzrə proqnozlaşdırılan daxilolmaların 76,2 faizi və ya 6,027 milyard manatı qeyri-neft sektorunun, 23,8 faizi və ya 1,880 milyard manatı neft sektorunun payına düşür. Ümumilikdə, qeyri-neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin dövlət büdcəsində gəlirlərində xüsusi çəkisi 44,8 faiz və ya 9,032 milyard manat nəzərdə tutulur ki, nəticədə bu 2018-ci ilin təsdiq edilmiş proqnozu ilə müqayisədə 205 milyon manat və ya 2,4 faiz çoxdur.

Büdcə daxilolmalarının 9,215 milyard manatı və yaxud 45,7 faizi Dövlət Neft Fondundan transfertlərin, 2,420 milyard manatı və yaxud 12,2 faizi Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə daxilolmaların, 573 milyon manatı və yaxud 2,8 faizi isə başqa gəlirlərin payına düşür.

Neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin dövlət büdcəsi gəlirlərində xüsusi çəkisi 55,2 faiz və ya 11,086 milyard manat nəzərdə tutulur ki, nəticədə bu 2018-ci ilin təsdiq edilmiş proqnozu ilə müqayisədə 3,157 milyard manat və yaxud 39,2 faiz çoxdur. Neft sektoru üzrə büdcə gəlirlərinin 83,3 faizini Dövlət Neft Fondundan

transfertlər, 16,8 faizini və yaxud 1,880 milyard manatını vergi orqanları xətti ilə neft sektorundan daxilolmalar təşkil edir.

Vergi orqanlarının xətti ilə neft sektoru üzrə daxilolmalarda Dövlət Neft Şirkəti üzrə büdcə ödənişləri 1,370 milyard manat və Azərbaycan Beynəlxalq Əməkdaşlıq Şirkəti (ABƏŞ) üzrə mənfəət vergisi 500 milyon manat nəzərdə tutulur ki, nəticədə bu vergi orqanları tərəfindən neft sektoru üzrə daxilolmaların uyğun olaraq 73,5 və 26,5 faizini təşkil etməklə cari ilin proqnozu ilə müqayisədə SOCAR üzrə 15 milyon manat, ABƏŞ üzrə isə 25 milyon manat çoxdur. (<https://www.stat.gov.az/source/systemənatəaccounts/>)

Verginin gəlirə bağlı olduğunu və ÜMM sürətli şəkildə artdıqda vergilər vasitəsilə daxilolmaların çoxaldığını müşahidə edərik. Nəticədə bu əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsinə, iqtisadi artımın ləngiməsinə təkan verir. Bunun əksinə, azalma zamanı isə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi prosesi gedir ki, nəticədə bu səmərəli tələbin yaranmasına, istehsalın azalmasının qarşısının alınmasına zəmin yaradır.

İnflyasiyanın artdığı bir vaxtda, mütərəqqi vergiqoyma dərəcələrinin təyin olunması alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsinə, iqtisadi artımın yavaş getdiyi dövrdə isə tam əksinə, alıcılıq qabiliyyətindəki zəifləmələrin qarşısının alınmasına yardım edir. İqtisadi sabitlik cəhətdən bunların hər ikisi də vacibdir. İqtisadi yüksəliş zamanı vergilər vasitəsilə daxilolmaların artması, büdcə kəsirinin miqdarının azaldılması və yaxud ləğv edilməsi büdcənin imkanlarının artması və inflyasiyanın azaldılmasına zəmin yaradır.

Büdcənin əsas çətinlik yaradan məsələlərindən biri balanslaşdırılması və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi metodunun seçilməsidir. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi probleminin tədqiq edilməsinə C.Tobinin xidmətləri çoxdur. O vurğulamışdır ki, şirkət və qurumlarda pul sirkulyasiyasının idarə olunması şərtlərindən asılıdır.

Sosial ödəmələr, əhalinin aztəminatlı qisminin müdafiəsi proqramları da sabitləşdirici faktorlara aiddir. Ona görə ki, bunlar istehsalın səviyyəsi azaldığı

vaxtda ümumi tələbin kəskin şəkildə azalmasına mane olmaqda xüsusi rol oynaya bilər.

Ölkəmizin vergi idarəetmə üsulunun xarakterik özəlliklərindən biri də dövlət gəlir cədvəlinin qazancının təşəkkülündə bir neçə tədiyyəçinin xeyli vacib kütləyə sahib olmasıdır. 2018-ci ildə 3573221,8 milyon manat məbləğində olan ölkəmizin dövlət gəlir cədvəlinin qazancından 1055,776,7 milyon manatı (29,5%) Dövlət Neft Şirkətinin, 91367 milyon manatı (2,5%) Rabitə Nazirliyinin, 80353 milyon manatı (2,2%) Azərenerji Səhmdar Cəmiyyətinin, 72103,6 milyon manatı (2,01%) Dövlət Dəmir Yolu İdarəsinin payına düşmüşdür.

Şəkil 1. 2018-ci ilə dair büdcə daxilolmaları

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi Bakı, 2018

Əlavə olaraq deyə bilərik ki, «Strateji Yol Xəritəsi»nin Tədbirlər Planında düşünülmüş əlverişli vergi idarəetmə üsulunun tətbiq edilməsi tədbiri ilə bağlı 2018-ci il ərzində həyata keçirilmiş işlər ümumilikdə xeyli səmərəlidir. Belə ki, strateji yol xəritələrində müəyyən olunmuş tədbirlərin icrası məqsədilə xırda və orta sahibkarlıq amillərinin üzləşdiyi problemlərlə yaxından tanış olmaq, vergi məcəlləsinin və inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi istiqamətində sahibkarların rəy və təkliflərini dəyərləndirmək üçün sahibkarlıq subyektləri ilə silsilə görüşlər keçirilmişdir.

Şəkil 1-dən də görüldüyü kimi, büdcə daxilolmaları ən çox vergilər ,daha sonra DNF-dən trasferlər və gömrükdən daxilolmalar hesabına artır. Sair vergilərin payı azdır.

2.2 Azərbaycan Respublikasının maliyyə siyasətinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Makroiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə keçmiş ittifaq tabeli ölkələrin hakimiyyətləri arasındakı büdcə münasibətləri təsir edir və onun əks təsirinə də uğrayır. İEÖ-in topladığı təcrübədən məlum olur ki, büdcə münasibətlərinin keçid dövrü, makroiqtisadi miqyasda dəyişməzliyə böyük təhlükə yaradır. Vergi-büdcə siyasəti stabilləşməsi zamanı xüsusi rol oynayır. Bu siyasətin yeridilməsi tədbirləri xərcləri aşağı salmaqla və əlavə vergi islahatlarının yardımı ilə gəlirləri yüksəltməklə büdcə kəsirinin ciddi şəkildə azaldılmasından ibarətdir. Çox dövlətlərdə istismar xərcləri, kapital qoyuluşları, müdafiə məsrəfləri və idarəetmə xərcləri kəskin azaldılır, eyni vaxtda onların quruluşunun təzədən qurulması, əhalinin sosial müdafiəsi və investisiya siyasətinin yaradılması kimi prioritet tələbatlara istiqamətləndirilməsi planlaşdırılır. Sosial investisiyalara və eyni zamanda ehtiyaclara sərf olunan vəsaitlərin əsas hissəsi yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamına verdiyi üçün bu xərclərin yerli səviyyədə artması imkanı tutulur. İslahatlar və stabilləşmə proqramları keçirilərkən gəlirlərin yenidən tarazlaşdırım bölgüsünün olmamağı və onların yaranma ərazisində bağlanmaqla paylara bölüşdürülməsinə görə yerli büdcələrə təzyiqin göstərilməsinə və müxtəlif regionlar üzrə maliyyələşməsinin miqyaslarındakı artan bərabərsizliyə yol açmağa bilər.

Bunun nəticəsində isə iqtisadi artım və islahatların yaratdığı itkilər geniş miqyas alar, faydalıları isə “lokallaşa” bilər. Nəticədə, islahatların makroiqtisadi proqramlarını və ya yerlərdəki iqtisadi proqramları riskə altına qoyar, başqa sözlə desək, hakimiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinə əsasən investisiya proqramlarını həqiqi vəsaitlərdən məhrum edə bilər. (Həsənlı, 2016)

İqtisadi islahatların yaratdığı başqa xərclər şirkətlərə verilən dotasiyalarla əlaqəli olan xərclərdən ibarətdir; yerli səviyyəli vergi yükünün qaynağı hesab olunan dövlət bölməsinin əksər qiymətləri bugünədək hələ də sərbəst deyildir. Əksər dövlətlərdə nəqliyyatda gediş haqqını və ya mənzil haqqını yerli hakimiyyət idarələri təyin edirlər. Ancaq onların səviyyəsi maaş istiqamətində dövlətin həyata

keçirdiyi siyasətdən və onun həcmlərindən çox asılıdır. Hal-hazırda bu müəssisələrə və mənzil-kommunal təşkilatlarına verilən dotasiyalar bir sıra ölkələrdə büdcə üçün ağır yük olaraq qalır. Yüksək səviyyəli işsizlik və o cümlədən, əhalinin konkret təyin olunmuş gəlirlər alan hissəsinə təsir edən inflyasiyanı nəzərə alaraq, sosial nöqteyi-nəzərdən pis müdafiə edilən əhali kütləsinə edilən köməyin artırılması məqsədilə hakimiyyət qurumlarına vaxt daraldıqca çoxalan təzyiqli qabaqcadan görmək olar.

Dotasiya alan ailələr, yoxsul əhali kütləsinin qidalanması, evi olmayanlar və valideynlərini itirmiş uşaqlar üçün sığınacaqlar kimi sossğü təminat xərcləri büdcə fondundan, yəni sosial müdafiə fondundan ödənilməlidir. Ancaq qeyd edə bilərik ki, bu fond kəsirlə olduqda yerli hakimiyyətlər bu xərcləri maliyyələşdirmək üçün öz vəsaitlərindən də faydalanmalı ola bilərlər.

Yerli səviyyə büdcələrinin kəsirliliyi problemləri sarsıdıcı sabitləşmə səyləri təhlükəsini daşıyır. Hakimiyyətin istənilən səviyyəsinin ehtiyaclarını əsas götürən və xərclər və gəlirlər arasında əlaqəni təmin edən yeni büdcə sistemi tələb olunur. Əgər yerli hakimiyyət idarələri yetərli gəlirlərə və ya yemdən bölüşdürmə vasitəsilə qazanılan vəsaitlərə sahib olmasalar, o zaman xərclər artdıqda onlar islahatlar proqramlarını risk altında qoyan qərarlar verə bilərlər. Təcrübədən məlum olur ki, gəlirlərin çatışmazlığına yerli hakimiyyətlər fərqli cavablar verir.

I. Onlar vəsaitləri xərcləyir və borc yığır.

II. Onlar gəlirlərin birtərəfli qaydada mərkəzə ötürülməsi barəsində danışıqlar həyata keçirir.

III. Onlar özlərinin yerli banklarından borc götürür və ya yerli istiqrazlar buraxır, büdcə kəsirini pula çevirirlər.

Bu üsulların hamısı sabitləşmə proqramları ilə uyğunlaşdırmaya da bilər. Nəticədə büdcə vəsaitinin çatışmazlığı ilə üzləşən hakimiyyətlər üçün digər çıxış yolu özlərinin vergiqoyma bazasının və sosial xidmətlərin maliyyələşdirilməsində əsas rol oynayan yerli əhəmiyyətli müəssisələrini müdafiə etməkdir. Bu səbəbdən də onlarda öz ərazilərində yerləşən müəssisələrin kreditləşməsini genişləndirmək üçün kredit banklarından faydalanmaq zərurəti yaranır.

Büdcə daxilolmaları formalaşması zamanı 2 metodla təyin edilir: vergilərin təhkim olunması; vergilərin paylara bölgüsü. AR dövlət büdcəsinin formalaşma mənbələrinə görə strukturu Cədvəl 3 kimi olmuşdur

2017-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 milyard 766,0 milyon manat icra edilmişdir. Büdcə daxili xərcləri isə proqnoza nisbətən 98,2 faiz və yaxud 17 milyard 594,6 milyon manat icra olunmuşdur. Neft Fondundan 2017-ci ildə 6 milyard 100 milyon manat vəsait dövlət büdcəsinə transfer edilmişdir ki, nəticədə bu 2016-cı illə nisbətdə 1 milyard 515 milyon manat və ya 19,8 faizi az olmuşdur.

Dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin təmin olunması, xərc funksiyalarının onları lazımi şəkildə icra edə bilən hakimiyyətin ən alt səviyyədə olanına tapşırılması xərc funksiyalarının paylaşdırılmasının son məqsədidir. Bu məqsədə əməl edilməsi üçün əhalinin sosial-mədəni ehtiyatları, qeyri-istehsal infrastrukturunun fəaliyyətinin təmin olunması ilə əlaqədar tacirlərin yerli idarəetmə səviyyəsinə keçirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Ancaq bəzən qeyd edilən xərclərin yüksək qeyri-mərkəzləşdirilməsinin məhdudiyyətləri vardır. Elə yerli xidmətlər vardır ki, onları idarəetmənin ən üst səviyyəsi vasitəsilə saxlamaq iqtisadi baxımdan məqsədəuyğundur. “Yerli” xərclərin maksimal qeyri-mərkəzləşdirilməsi və xərc funksiyalarının təmin olunması üçün yetərli gəlir mənbələrinin olması ilə məhdudlaşır. Gəlir və xərclər bərabər olduqda yaranmış büdcə əlaqələri sistemi dəyişməz şəkildə idarə oluna bilər. Büdcələrarası münasibətlər digər iştirakçıların iqtisadi maraqları ilə uzlaşmadığı üçün gəlirlərin maksimal qeyri-mərkəzləşdirilməsi qeyri-mümkündür.

Onun mənfi cəhətləri də mövcuddur. Bələdiyyələrə yüksək vergi səlahiyyətlərinin verilməsi vergi qayda-qanunlarının qeyri-bərabərliyi nəticəsində yaranmış təsərrüfat obyektlərinin və eyni zamanda əlaqələrinin yerbəyer edilməsi nisbətlərinin pozulmasına, pul vəsaitlərinin investisiyaya şəraitindəki fərqlərin meydana çıxmasına imkan verir. Bir faktı da qeyd etmək ki, vergi imkanlarının qeyri-bərabərliyi səbəbi ilə vergilərin paylaşdırılmasının təhkim üsulunun tətbiq edilməsi büdcənin qeyri-bərabər səviyyədə təmin olunmasını şərtləndirir ki,

nəticədə bu yerli büdcələr sistemini dəyişkən, işlək büdcə tənzimləməsi olmadıqda isə sosial baxımdan gərgin edir.

Qeyd edilən səbəblərə görə vergilərin bölüşdürülməsinin təhkim edilməsi üsulu bələdiyyə büdcələrin düzgün formada fəaliyyətini həyata keçirir. Nəticədə gəlir daxilolmalarının bölgüsündə vergilərin təhkim üsulu ilə onların paylı bölgüsü metodu birlikdə tətbiq edilir. Payların ötürülməsi 2 üsulla həyata keçirilir. Bunlardan biri, vergilər toplanan ərazinin bələdiyyəsinin fərmanında faiz ayırmaları normativ üzrə təyin olunmuş pay həcmində qalmasından ibarətdir. Ümumdövlət vergi yükündən faydalanaraq çıxılan vergilərə yerli əlavələr sistemi iqtisadi cəhətdən nəzərdən məqsədəuyğundur. Təhkim metodu kimi vergilərin pay bölgüsü metodunun istifadəsi dövlət strukturunun səviyyələri arasında paylaşdırılmağa faydalı olan büdcə daxilolmaları növünün doğru şəkildə seçimini tələb edir. Büdcə qarşılıqlı əlaqələrinin təşkil edilməsi xərclərin və gəlirlərin kompensasiyasına; inzibati-ərazi vahidlərinin büdcə sisteminin düzgünlüyü və hakimiyyətlərin gəlirlərinin səfərbər və yaxud xərclərə qənaət olunması üzrə səylərin stimullaşdırılmasına yönəldilə bilər. Sözügedən istiqamətlərin hər biri uyğun tənzimləmə üsulları - dotasiya, subvensiya və ya subsidiyalarla təmin olunur.(Paşayev, 2016)

Ölkənin büdcəsinin kompensasiya olunması üçün iqtisadiyyatın bələdiyyə sektorundan lap çox gəlir qazanmaq cəhdləri, labüd şəkildə qeyri-sabitliyə imkan yaradacaq. Ona görə ki, yerli hakimiyyət mərkəzi hakimiyyətə bəyənnamə göndərək, banklardan müəyyən miqdarda borc əldə edəcək və bunun qarşılığında borc faizləri də verməli olacaq. Müasir dövrdə yerli səviyyə üçün nəzərdə tutulan sosial müdafiə sistemi yerli hakimiyyət orqanlarında vəsait çatışmazlığı nəticəsində səmərəli işləyə bilmir.

Makroiqtisadi səviyyə əldə etmək üçün hökumət, əvvəlcə, sərəncamında olan iqtisadi mexanizmlərin və vasitələrin, hər birindən yararlanaraq, dövlət büdcəsinə daxilolmaların təmin olunmasına nail olacaq. O cümlədən, bu, dövlət xərclərinin azaldılması, kapital qoyuluşları və sosial müdafiə funksiyalarının hakimiyyətin aşağı səviyyələrinə keçid etməsi metodunu seçə bilər.

Bu cür vəziyyət çox davam etməz. Əsas məqsəd dövlət büdcəsinin kompensasiya olunması olsa da, belə tədbirlər daha yüksək qeyri-tarazlıq yaradır; yerli hakimiyyət orqanlarının borcları daha da çoxalacaq, onlar yenidən kreditlər götürəcək, öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün bəyannamə göndərdikləri müəssisələri əllərində saxlayacaqlar.

Qanuna müvafiq olaraq qeyri-tarazlıq yerli səviyyədə ötürülən vergilərlə yerli hakimiyyətlərin cavabdeh olduğu xərc maddələri arasında mövcuddur. Bunun özü də büdcənin sabitliyinin pozulmasının potensial mənbəyidir. İstehlak dotasiyalarına və kapital qoyuluşlarına görə öhdəliyin onların vergi daxilolmalarındakı paylarında heç bir dəyişiklik etmədən yerli hakimiyyət orqanlarına verilməsi qeyri-tarazlığı daha da gücləndirə bilər.

Maliyyələşdirmənin hansı istiqamətlərinə üstünlük verilməsini büdcə layihəsi tərtib edilərkən müəyyənləşdirmək zəruridir. Bunun üçün regionun iqtisadi vəziyyəti təhlil edilməli və əvvəlki illərdə büdcə xərclərinin səmərəliliyi araşdırılmalıdır. Büdcə xərclərinin elə bir strukturu yaradılmalıdır ki, sərf edilən məsrəflərdən maksimum səmərə əldə edilsin. (Ələsgərov, 2014) Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin illər üzrə xərcləri dəyişkən olmuşdur.

Cədvəl 3-dən məlumdur ki, artımlar “Ümumi dövlət xidmətləri” (1,6 milyon. manat və yaxud 0,05 %) bölməsində, “Müdafiə” (166,7 milyon. manat və yaxud 6,1%) bölməsində, “Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq” (54,8 milyon. manat və ya 4,2 %) bölməsində, “Təhsil” (43,0 milyon. manat və ya 2,2 %) bölməsində, “Sosial müdafiə və sosial təminat” (145,9 mln. manat və ya 6,6%) bölməsində, “Mədəniyyət, incəsənət, məlumat, bədən tərbiyəsi və başqa kateqoriyalara aid olunmayan sahədə fəaliyyət” (21,0 milyon. manat və ya 6,8 %) bölməsində, “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” (270,0 milyon. manat və yaxud 5,7%) bölməsində, “İqtisadi fəaliyyət” (1144,6 milyon. manat və ya 5,8 dəfə) bölməsində, “Əsas bölmələrə aid olunmayan xidmətlər” (68,6 mln. manat və ya 4,0%) bölməsində nəzərdə tutulmuşdur. İlk təsdiq olunmuş büdcə ilə müqayisədə 4 bölmə (“Səhiyyə”, “Mənzil və kommunal təsərrüfatı”, “Yanacaq və enerji”, “Nəqliyyat və rabitə”) üzrə yenilik etmək düşünülmüşdür.

Cədvəl 3. 2018-ci ilin dövlət büdcəsinin xərclərində funksional təsnifat üzrə nəzərdə tutulmuş yeniliklər haqda məlumat, min manatla

Bölmələrin adı	2018-ci il				Müqayisə		
	ilkin büdcə		yenidən baxılan büdcə		mütləq	nisbi %	xüsusi çəkilər arasında fərq
	proqnoz	xüsusi çəkisi, %	proqnoz	xüsusi çəkisi, %			
Ümumi dövlət xidmətləri	3622839,1	17,2	3624576,3	15,7	1737,2	100,0	-1,5
Müdafiə	2738721,8	13,0	2905221,8	12,6	166500,0	106,1	-0,4
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	1329535,1	6,3	1384235,1	6,0	54700,0	104,1	-0,3
Təhsil	2001978,0	9,5	2043989,5	8,9	42011,5	102,1	-0,6
Səhiyyə	739334,3	3,5	739334,3	3,2	0,0	100,0	-0,3
Sosial müdafiə və sosial təminat	2197182,1	10,4	2343047,4	10,2	145865,3	106,6	-0,3
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	306126,6	1,5	327129,8	1,4	21003,2	106,9	0,0
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	458558,6	2,2	458558,6	2,0	0,0	100,0	-0,2
Yanacaq və enerji	8016,6	0,0	8016,6	0,0	0,0	100,0	0,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	656259,9	3,1	755282,7	3,3	99022,8	115,1	0,2
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	4844376,0	23,0	5114376,0	22,2	270000,0	105,6	-0,8
Nəqliyyat və rabitə	166790,7	0,8	166790,7	0,7	0,0	100,0	-0,1
İqtisadi fəaliyyət	245511,0	1,2	1390111,0	6,0	1144600,0	566,2	4,9
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	1731770,2	8,2	1800330,2	7,8	68560,0	104,0	-0,4
Cəmi	21047000,0		23061000,0		2014000,0	109,6	

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının RƏYİ, Bakı, 2018

Əhalinin yüksək həyat səviyyəsi, regionda istehsalın inkişafının sürəti və ümumi daxili məhsulun nəzərdə tutulmuş artım tempi təmin edildikdə büdcə xərclərini səmərəli hesab etmək olar. Zənnimizcə, büdcə xərclərinin səmərəliliyini müxtəlif göstəricilər əsasında müxtəlif metodlarla qiymətləndirmək olar

III FƏSİL. DÖVLƏTİN MALİYYƏ SİYASƏTİNİN İNKİİŞAFININ ƏSAS PRESPEKTİV İSTIQAMƏTLƏRİ

3.1. Bütçə sisteminin formalaşmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Hazırda fərqli təsirlərə uğrayan sosial və iqtisadi tərəqqi prosesləri bazar qanunları ilə qaydaya salındığından dövlət tərəfindən iqtisadi tənzimləmə mexanizminin tətbiqini kifayət qədər çətinləşdirir. Məhz bu səbəbdən, həmin problemləri - cəmiyyətin sosial, iqtisadi inkişafına maneəçilik olan təsirlərin qarşısını vaxtında ala bilən iqtisadi nəzarət sisteminin yaradılması zərurəti yaranır. Dövlətin iqtisadi nəzarət sisteminin vacib həlqələrindən biri olan maliyyə nəzarətinin məqsədi dövlətin maliyyə siyasətinin mükəmməl şəkildə aparılmasını, iqtisadiyyatın istənilən sahəsində maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və səmərəli istifadəsi prosesinin icrasını təmin etməkdən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin rolu və əsas vəzifələrinin daha da artdığı üçün maliyyə nəzarətinin faydası da xeyli artır. İnzibati-amirliyə əsaslanan iqtisadi sistemdən fərqli olaraq demokratik idarəçilik prinsiplərinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları bir qədər məhdudlaşır. Yeni iqtisadi əlaqələr şəraitində nəzarət mexanizminin əhəmiyyəti artır, bu isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində, daha çox maliyyə nəzarəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının özünü göstərməsi və ya reallaşdırma forması kimi özünü göstərir. Bu reallaşdırma maliyyə nəzarətinin məqsədlərini, mahiyyətini təyin edir. Onu da vurğulayaq ki, maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və istiqamətləri cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və istehsal münasibətlərinin tərəqqisindən asılı olaraq dəyişə bilər. Hal-hazırda bu cür ciddi dəyişikliklər baş verməkdədir və bu, vurğuladığımız kimi bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal münasibətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərində maliyyə və onunla bağlı olan məsələlərin işlənməsi, o cümlədən onun təşkilinin özünəməxsus üsullarının və təsirlərinin məcmusudur.

Maliyyə nəzarətinin təmin edilməsində dövlət maliyyə nəzarəti əsas yeri tutur. Dövlət maliyyə nəzarəti, dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin aparılmasına, maliyyə dəyişməzliyi üçün şəraitin yaradılmasına, mövcud qanunvericiliyə riayət olunmasına təminatın yaradılmasına, dövlət maliyyəsinin doğru, əlverişli və qənaətlə istifadə edilməsinə, dövlət əmlakının mühafizəsinə, büdcə və maliyyə intizamının pozulması hallarının müəyyən edilməsinə, dövlət vəsaitinin qanunsuz xərclənməsinin, o cümlədən dövlət mülkünün mənimsənilməsi hallarının müəyyən olunaraq bərpa olunması ilə yanaşı, günahkar şəxslər haqda müvafiq tədbirlər görülməsinə və s. xidmət göstərir.

Dünyanın bir çox ölkələrində dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə nazirlikləri və onların yerli orqanları, vergi qurumları, xəzinə sistemi, mərkəzi banklar və başqa təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlətin maliyyə fondlarının yaradılması və dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı həmin vəsaitlərdən istifadə edilməsi adekvat maliyyə nəzarəti ilə tənzimlənən qeyri-dövlət və dövlət qurumlarının təsərrüfat fəaliyyəti hesabına baş verir. Bundan başqa, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin tərəqqisi, həmin sahələrdə hər hansı dövlət proqramının uğurlu şəkildə tətbiqi əlverişli nəzarət sistemi olmadan qeyri-mümkündür.

Dövlət vəsaitinin, həmçinin büdcə vəsaitinin səmərəli və təyinatı üzrə xərclənməsində əhəmiyyəti olan dövlət nəzarəti - dövlət idarəetmə kapitallarının əsas və məcburi komponentlərindən biri olmaqla, dövlətin maraqlarına xidmət göstərir və dövlətin adından fərqli istiqamətlərdə aparılır.

Sadalananlardan məlum olur ki, ölkənin iqtisadi və siyasi uğurunun təminatı dövlət maliyyə nəzarətinin səmərəliliyindən birbaşa asılıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin funksiyaların icrası üzrə onun sahib olduğu pul vəsaitlərinin və mülkün mühafizəsini və onların artımının təmin olunmasını, dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi və icrasının qanunvericiliyə müvafiq şəkildə aparılması, hakimiyyət orqanlarının bütün quruluşlarında dövlət vəsaitlərinin təyinatdankənar məqsədlərə xərclənməsinin və israf olunmasının qarşısının alınmasını, büdcə qanunvericiliyinə riayət edilməsinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Bu səbəbdən

də, istənilən dövlətdə, onun möhkəmliliyinin təmin edilməsi üçün dövlət maliyyə nəzarətini təşkil edən orqanların olması şərtidir. Bunun əksi olarsa, dövlət sahib olduğu vəsaitlərin və ictimai sərvətlərin dövrüyyəsi üzərində nəzarətin itirilməsinə, xaosa düşər ola bilər.

AR-da dövlət maliyyə nəzarəti, fəaliyyətləri qanunvericiliklə tənzimlənən xüsusi dövlət orqanları tərəfindən AR Hesablama Palatası, Maliyyə və Vergilər nazirlikləri, Dövlət Gömrük Komitəsi, Milli Bank, Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, o cümlədən öz səlahiyyətləri kontekstində daxili nəzarəti həyata keçirən başqa dövlət orqanları tərəfindən təmin edilir.

AR-da vergi siyasətinin prioritet aspektlərinin dəyişməsi zamanı vergi nəzarətinin və inzibatçılığının əlverişliliyinin artmasına və işinin tərəqqi etdirilməsi üçün müəyyən edilən tələblərin də başqası ilə əvəz edilməsi, eyni zamanda, iqtisadi subyektlərin fəaliyyət göstərməsi üçün vergiqoymanın tənzimləyici effektinin daha da gücləndirilməsi, büdcəyə vergi daxilolmalarının intensivləşməsi və vergi ödənişlərinin yığılma səviyyəsinin optimallaşdırılmasının təmin olunmasına yönələn vergi nəzarəti tədbirlərinin əlverişliliyinin artırılması aktuallığını olduğu kimi saxlamaqdadır.

Edilən araşdırmalardan aydın olur ki, yeni vergi inzibatçılığının və sisteminin əsas məqsədi bazar institutlarının inkişaf etməsindən ötrü həvəsləndirici amillərin, faktorların yaradılması, istehsalın əlverişliliyinin artması və müəssisələrin innovativ tərəqqisinə dəstək olan mühüm fondların təzələnməsi olmalıdır. Vergi həcmi güzəştlə aşağı salınması vergi inzibatçılığına xərclərin azalması ilə izlənməli, iqtisadiyyatın və istehsalın həqiqi sektorunun həvəsləndirilməsini həyata keçirməlidir. Ancaq bu şərtlər ödəndikdə, iqtisadi böhranın göstərəcəyi təsirlərindən yan keçmək mümkündür. Qeyd edək ki, maliyyə böhranları, həmçinin müasir dövrdə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının və neft-qaz gəlirlərinin ciddi surətdə azaldığı mövcud büdcəyə edilən vergi daxilolmalarının lazımı şəkildə təmin edilməsi vergi idarələrinin gördüyü işlərdən çox asılıdır. (Paşayev, 2016)

Hazırda VM-nə 115 yeni maddə artırılmış, 83 maddədə yenilik tətbiq

olunmuş, 3 maddə isə tamamilə silinmişdir. Yeniliklərin 123-ü vergi inzibatçılığına, daha çox vergi uçotunda inkişaf etmə və aydınlaşdırmağa, 34-ü vergi ödəyicilərinin hüquqların artmasına, 8-i vergi yükünü müəyyən miqdarda azaltmağa, vergidən azadolmalara və eyni zamanda vergi güzəştlərinə aiddir. Prezidentimiz tərəfindən 2016-cı il avqustda amətləri»nin təsdiqi və vergi inzibatçılığının tərəqqi etdirilməsi barəsində» sərəncama görə tərtib edilən əlavələrdə əsas məqsəd sahibkarlığa, xüsusən də KOS-un tərəqqisinə uyğun bir şərait yaratmaqdan, vergi yükünü nisbətən aşağı salmaqdan, vergi ödəyicilərinə hüquqlar verməkdən, vergi idarələrinin sahibkarlıq subyektlərilə olan etimadını yüksəltməkdən, nağdsız prosedurların həcmi və vergi şəraitinin cəlb ediciliyini çoxaltmaq dövlətin iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşlarını tətbiq etməkdən, ixraca təkan verməkdən, sağlam uçot ərsəyə gətirməkdən ibarətdir. (Rzayev, 2015)

VM-də qeyd edilən vergi azadolmaları və güzəştləri ilə əlaqədar yeniliklər vergi ödəyicilərini nəzərə alaraq vergi yükünü nisbətən azaltmağa, onlara dövriyyə vəsaitlərini effektiv formada istifadə etməyə xüsusi şərait yaradacaq, sahibkarlığı daha çox tərəqqi etməyə təşviq edəcək.

Tibbi sığorta xidmətlərini, həmçinin tibbi xidmətlər göstərən uyğun hər hansı bir hökumət orqanı tərəfindən ərsəyə gətirilən qurum, dövlətin adı ilə inşa edilmiş tibbi müəssisələrin gəlirləri mənfəət vergisinə cəlb edilməyəcəklər, buğdanın idxal olunmasının və satışının, unun və çörəyin istehsal olunmasının və satışının, quş əti satışının isə 3 il müddətinə ƏDV-yə cəlb edilməyəcəyi qərarı verilmişdir. Bankların sağlamlaşdırmasına əsaslanan işlək olmayan aktivlərin verilməsi 2017-ci ilin başlanğıcından 3 il müddətində ƏDV-dən yaxa qurtarır. Bankların fiziki şəxslərin əmanəti üçün verdikləri illik faiz gəlirləri, o cümlədən emitentin investisiya sənədlərinə görə ödədiyi diskont, dividend və faiz gəlirləri 2023-cü ilin fevral ayınadək gəlir vergisinə cəlb olunmayacaqlar.

Sahibkarların verəcəyi vergini müəyyən qədər azaltmaqla yanaşı, onlara dövriyyə vəsaitlərini ehtiyatla işlətmək, o cümlədən ixraca təkan vermək üçün ixrac fəaliyyəti göstərən şəxslər tərəfindən aparılan əməliyyatlarda yaranan ƏDV

üçün artıq ödənilən vergilərə əsasən geri qaytarılma zaman intervalı da nisbətən azaldılmışdır.

Məcəllədə tətbiq olunan dəyişikliklər içərisində sahibkarlıq işlərinin subyektlərinə əsasən məhsul, iş və xidmətin istehsalı zamanı e-fakturanı vermək cəlbədidir. Bu tələbin ƏDV-ni ödəyən şəxsin və vergiyə cəlb olunan prosedurun həcmi 200.000 manatı keçmiş ticarət və ictimai iaşədə işləyən şəxslərə 2017-ci il aprel ayından, başqa vergi ödəyənlərə isə 2018-ci il yanvarından tətbiq olunması planlaşdırılır. VM-də edilən sözügedən dəyişikliklər aşağıdakıların həll edilməsinə yardım edəcəkdir:

- Sahibkarlar arasında həyata keçirilən əməliyyatların rəsmi hal alması prosedurunun sadələşməsinə

- Operativliyin təmin olunmasına

- Sahibkarların sərf etdiyi xərcləri təsdiqləyən sənədlərə sahib olmaqla gələcək dövrlərdə vergi idarələri ilə fikir ayrılıqlarının ortadan qaldırılması

- İnzibatçılıq xərclərinin azaldılmasına

- Şəffaflığın təmin edilməsinə

Məcəllədə edilən dəyişikliklər arasında diqqəti çəkən əlavələrdən biri də kənd təsərrüfatı mallarına əsasən pərakəndə satışda əlavə dəyər vergisini ticarət əlavəsindən hesablamaqla bağlıdır. Sözügedən məhsul istehsal edənlər vergilərdən azad olunsada, ticarət şəbəkələri bu istehsalçıların məhsullarını pərakəndə kimi satarkən həmin məhsulların ümumi dəyərindən ƏDV hesablanırdı ki, nəticədə bu bəzi sualların yaranmasına səbəb olurdu. Qeyd edilənlərə əsasən, KOS-un həvəsləndirilməsi, pərakəndə ticarət sektorunda rəqabət şəraitinin ərsəyə gətirilməsi və vergi yükünün yaxşılaşdırılmasından ötrü pərakəndə ticarət bazarında fəaliyyət göstərən sahibkarların ölkədə emal etdikləri məhsulları satılarkən ƏDV-nin ticarət əlavəsindən hesablanması nəzərdə tutulmuşdur.

VM-də edilən əlavələrdən, yeniliklərdən biri də dəyişməz verginin tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Sabit verginin fərdi şəkildə, yəni muzzdlu işçinin cəlb olunması olmadan düzgün fəaliyyət ilə məşğul olan fiziki şəxslər üçün tətbiq edilməsi planlaşdırılır. Sözügedən ödəyicilərə kiçik miqdarda gəlir əldə edən

şəxslər misal göstərmək olar. Qanunvericilik üzrə, onların vergi uçotuna qeyd edilməklə öz gəlirləri haqda müraciətnaməni təqdim etmələri, özlərinə məxsus vergiləri hesablayaraq dövlət büdcəsinə ödənişləri tələb olunur. Burada əsas məqsəd həmin sektorda uçotu sadə vəziyyətə gətirmək və belə şəxslərin vergi miqdarının azaldılmasından ibarətdir. Nəticədə, bu cür fəaliyyət göstərən fiziki şəxslərin qazandıqları gəlirin həcminə baxmadan, müraciətnamə vermədən, kiçik miqdarda dəyişməz bir məbləğ verərək həmin fəaliyyəti göstərmələri mümkündür. (Həsənov, 2017)

3.2 Dövlətin maliyyə-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Dövlət başçımızın 2016-cı il dekabr ayının 6-sı verilmiş sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “AR-nın milli iqtisadiyyat perspektivinə əsaslanan Strateji Yol Xəritəsi”ndə təyin olunan vacib prioritetlərdən biri də səmərəli biznes mühiti ərsəyə gətirmək üçün hökumətin rolunu artırmaqdır.

Bu prioritet daxilində AR tərəfindən biznes şəraitinin institusional əsaslarının möhkəmləndirilməsi planlaşdırılmışdır. Əsasən, azad rəqabət mexanizmini təkmilləşdirmək, dövlət-biznes əlaqələrində insanın rolunu nisbətən zəiflətməklə səmərəliliyi, şəffaflığı və hesabatlılığı yüksəltmək əsas təmayül kimi qəbul olunmuşdur. Dövlətin digər bir funksiyası xarici ölkə bazarlarına çıxışa nail olmaqdan ötrü müstəqil ticarət müqavilələri imzalamağı, ölkədaxili standartlaşdırma sistemini dünya tələblərinə müvafiq şəkildə inkişaf etdirməkdir. O cümlədən, hökumət vergi idarələri və vergi ödəyənlər arasında güvəni artırmaq və normal vergi yükü siyasəti nəticəsində biznes şəraitində əlverişliliyi artırmaq yönündə də işlərin görülməsi nəzərdə tutulur.

İnkişaf etmiş dünya standartlarına adaptasiya olma və dövlətlərarası miqyasda İEÖ-də istifadə olunan bir çox vergi xidmətlərini göstərmək AR-nın əsas məqsədlərdən biri hesab edilir. Özəl sahədə tərəqqini və sahibkarlıq qurumlarının qeydiyyatına alınmasını həyata keçirən, ehtiyatlı şəkildə təyin edilmiş, reallığa uyğun vergi tariflərinə sahib olan, əhəmiyyətli vergi və icra sistemini hazırlayıb, təqdim etmək üçün tədbirlər görülməkdədir.

AR-da səmərəli fəaliyyət göstərə bilən MN sisteminin ərsəyə gətirilməsində xüsusi rol oynayan amillərdən biri sosial-iqtisadi fəaliyyət agentlərinin hamısının maliyyə təsərrüfat nəticələrinin aydınlığını təmin edən mühasibat uçotu, audit standartlarının tərtib olunmasıdır.

Modern dövrün tələblərinə müvafiq olaraq büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən aparılır ki, bu da ödənişlər üzrə borcların yaranmasını əngəlləməyə, büdcə təşkilatlarını vəsaitlə təmin etməyə büdcə vəsaitlərinin əlverişli şəkildə xərclənməsi üzərində cari nəzarəti həyata keçirməyə, lazımi dövlət ödənişlərim vaxtında həyata keçirməyə imkan verir.

İnkişaf etmiş dünya standartlarına adaptasiya olma və dövlətlərarası miqyasda İEÖ-də istifadə olunan bir çox vergi xidmətlərini göstərmək AR-nın əsas məqsədlərdən biri hesab edilir. Özəl sahədə tərəqqini və sahibkarlıq qurumlarının qeydiyyatına alınmasını həyata keçirən, ehtiyatlı şəkildə təyin edilmiş, reallığa uyğun vergi tariflərinə sahib olan, əhəmiyyətli vergi və icra sistemini hazırlayıb, təqdim etmək üçün tədbirlər görülməkdədir.

Vergi sisteminin və bu sistemin idarə edilməsinin əlverişli biznes mühiti üçün xüsusi əhəmiyyət daşımasına əsaslanaraq, ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin vergi ödənişləri etməsini asanlaşdıran islahatlar aparılmışdır. Vergi ödəyən ilə vergi orqanının bir-birinə qarşı güvənin artması, o cümlədən güclü iqtisadi tərəqqini təşviq etməkdə vergi imkanının müəyyən edilməsi üçün vergi sistemini və inzibatçılığını inkişaf etdirmək yönündə bir sıra islahatların aparılması nəzərdə tutulur. Həmin istiqamətdə qabağa getmək üçün, xarici şirkətlərin vergi həcmi və prosedurların hər biri üçün vergilərinin yükünə əsasən, uyğun vergi səviyyəsinin təhlili həyata keçiriləcəkdir. Sahibkarlıq subyektləri üçün vacib hesab edilən maliyyə öhdəliyi haqqında fikir bildirmək üçün ölkə daxilində bütün vergi öhdəliklərini düzgün şəkildə müəyyən etmək istiqamətində islahatların qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Yəni, adı keçən islahatlara müvafiq olaraq sahibkarlıq subyektlərinə əsasən qeydiyyatın rəsmiləşdirilməsi və vergi sisteminin böyüdülməsi üçün vergi əməliyyatlarına sərf edilən vəsaiti nisbətən azaltmaq təşəbbüslərinə fikir veriləcəkdir. Aparılmış islahatlarla yanaşı, iqtisadi fəaliyyətə

stimul vermək, prioritet sahələrin tərəqqi etməsinə təkan vermək istiqamətindəki müxtəlif vergi qaydalarının təsirinin təhlil edilməsi planlaşdırılır. Bütün islahatları müvəffəqiyyətlə yürütmək üçün vergi inzibatçılığından və müvafiq hesabatlılıqdan əlavə, bir sıra fərqli faktorların rolu da təhlil edilərək uyğun şəkildə təshih olunacaqdır. Vergi sistemində alınan vəsaitlərin dövlət proqramları hesabına iqtisadi yüksəliş və yeni ofislərin fəaliyyət göstərməsi sektorunda şirkətlərin həvəsləndirilməsi metodu ilə, iqtisadi tərəqqiyə dəstək olan sektorlara investisiya edilməsi imkanlarının təhlili nəzərdə tutulur.

Planlaşdırılmanın əsas məqsədləri xərclərin davamlı olaraq maliyyələşdirilməsi, dövlətin borclarının nisbətən azaldılması, təsdiq olunmuş büdcə siyasətinin dəqiq həyata keçirilməsidir. Maliyyə planlaşdırılması ilə dövlət gözlənilən pul qıtlığı və artıqlığı haqda informasiyaya əsaslanaraq xərclərə nəzarət edilməsi məqsədilə tədbirlərin görülməsi, gəlirlərin yığılması prosesinin intensivləşdirilməsi və borçlanma prosesinin planlaşdırılması imkanına sahib olur. Əsas vəzifə gözlənilən ödəmələrin vaxtlı-vaxtında icra olunmasının, büdcəyə gözlənilən daxilolmaların vaxtında mədaxil edilməsinin, banklararası hesablaşmaların nəzərdə tutulmuş müddət ərzində həyata keçirilməsinin, pul vəsaitinin minimum qalığının və bu səviyyədən yuxarı investisiya məbləğinin təmin olunmasıdır.

Bilirik ki, “Dövlət nəzarəti sisteminin inkişaf etdirilməsi və sahibkarlığın tərəqqisi sahəsində süni əngəllərin aradan qaldırılması barəsində” dövlət başçısının 1999-cu il 7 yanvarda verilmiş Fərmanı ilə bir çox mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət edən orqanlar ləğv olunmuşdur. Maliyyə və vergi nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi uyğun olaraq, əsasən Maliyyə və Vergilər Nazirliyinə tapşırılmışdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatının bütün tələblərinə uyğun təşkili ilə əlaqədar iqtisadi sektorda cinayətkarlığa qarşı mübarizənin aparılması üçün maliyyə, bank, audit, vergi və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti təmin edilməlidir. Ancaq vurğulamaq olar ki, dövlət orqanları tərəfindən yoxlama və nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsi mexanizminin modern tələblərə uyğun

təşkilı prosesı bitmədiyınə görə bu sektorda nəzarət funksiyasını icra edən orqanların fəaliyyətlərində həll olunması zəruri olan problemlər vardır.

“Mühasibat uçotu haqqında” AR Qanununa əsasən ölkədə mühasibat uçotu və hesabatların tənzimlənməsi AR Maliyyə Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Bilirik ki, mühasibat uçotu idarənin, müəssisənin, təşkilatın və başqa təsərrüfat subyektlərinin kapitalının, əmlakının, öhdəliklərinin, dövrüyyə vəsaitlərinin və bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin natural göstəricilər əsasında,, fasiləsiz, pul ifadəsində, sənədləşdirilmiş və mühasibat registrlərində qarşılıqlı əlaqələndirilmiş bütün təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat hesablarında ikili yazılış üsulu ilə həyata keçirilməsi və nizamlanması sistemini özündə əks etdirir.

AR-nın “Vergi ödəyicilərinin 2017-ci il yanvar ayının 1-də olan vergi borclarının tənzimlənməsi barəsində” Qanunu sahibkarlığın tərəqqisini stimullaşdırmaq, səmərəli biznes mühiti yaratmaq və vergi yukunu azaltmaq, vergi ödəyicilərində iqtisadi interaktivliyi yüksəltmək üçün VN-nin vergi ödəyiciləri üçün vergi qanunvericiliyində olan qanun pozuntulara görə tətbiq olunan maliyyə cəza tədbirlərini güzəştli prosedurlarla ləğv etməyə yönəldilmişdir.

Qanunda təyin olunmuş tələblər üzrə vergi borclarının 2 növünün ləğv edilməsi planlaşdırılır:

1. Vergi borclarının vaxtlı-vaxtında ödənməməsi səbəbindən müəyyən olunmuş faizlər
2. Vergi qanunvericiliyində mövcud pozuntulara görə tətbiq edilmiş maliyyə cəza tədbirləri

2017-ci ilin yanvar ayının 1-nə kimi hesablanan faizlər və VM-nin 58.7-ci maddəsində verilən nağd əməliyyatları həyata keçirmə qaydalarını pozması nəticəsində tətbiq edilmiş maliyyə cəza tədbirlərinin heç bir istisna olmadan ləğv olunması işləri aparılacaqdır.

VM-də 58.7-ci maddədən əlavə bu Məcəllədəki 58-ci və digər maddələrdə təsbit edilmiş maliyyə cəza tədbirlərini isə 2017-ci ilin 1-ci, 2-ci və 3-cü aylarında ediləcək ödəmələrə müvafiq olaraq silmək planlaşdırılmışdır.

Vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi ancaq qanunvericiliklə bağlı deyildir, vergi ödəyiciləri və vergi orqanları arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin ideologiyası və mədəniyyəti dəyişməlidir. Hazırda VN-də vergi orqanlarının işi vergi ödəyiciləri əməkdaşlıq münasibətləri saxlamasına baxmayaraq, vergi idarələrinin fəaliyyətinin inzibati reqlament əməliyyatlarını da, misal üçün, fiziki və hüquqi şəxslərin kəndli fərdi sahibkar olaraq qeydiyyatına alınması, məlumat xidməti və s. inkişaf etdirmək lazımdır.

Bazar münasibətləri vergi nəzarətinin gücləndirməkdədir və artıq dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsinin formalaşmasında vergi nəzarətinin xüsusi rolu vardır. Bu məqsədlə bazar münasibətlərinə keçid şəraitində vergi nəzarəti məsələlərinə modern kompleks baxışın meydana gətirdiyi tələblərdən irəli gəlir. Bunu şərtləndirən əsas arqumentlərdən biri vergi nəzarətinin inkişaf etdirilməsi vasitəsi ilə təkcə iqtisadiyyatın deyil, cəmiyyətin problemlərinin bir çoxunun həllinin olmasıdır.

Ölkə iqtisadiyyatımızda yürüdülmən struktur islahatların əsas məqsədlərindən biri də, sabit iqtisadi artımın və istehsalın inkişafının təmin olunması, büdcə gəlirlərinin çoxaldılması üçün vergi xidmətinin və vergi siyasətinin inkişaf etdirilməsidir. Göstərilən məqsədin əldə edilməsi əvvəlcə vergi orqanları tərəfindən təşkil edilən vergi nəzarətinin hansı səviyyədə düzgün təşkilindən birbaşa asılıdır.

AR vergi sisteminin 21-ci əsrin qlobal tendensiyalarına müvafiq şəkildə tərəqqi etdirilməsi işləri hər zaman görülməlidir. İnternet və mobil telefonlarla, POS-terminallarla e-ödənişlərin edilməsi və e-ticarətin geniş tərəqqisi ilə əlaqədar hüquqi və fiziki şəxslər gələcəkdə alqı-satqı prosedurlarını plastik kartlar və e-pullar hesabına internet vasitəsilə həyata keçirəcələr. E-kommersiya və e-xidmətlərlə əlaqədar qeyri-maddi aktivlərin vergitutma obyektləri kimi təsbit olunması mövzuları VM-də və əlaqəli qanunvericilikdə vacib dəyişikliklərin edilməsini, həmçinin e-kommersiya və e-xidmətlərlə əlaqədar internet üzərindən həyata keçirilən əməliyyatların müəyyən edilməsi üçün vergi inzibatçılığı sektorunda innovasiya yönümlü intellektual texnologiyaların tərəqqisini və tətbiq

edilməsini istəyəcək. Zənnimizcə, bunları aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirmək daha yaxşı olardı:

- ✓ Vergi sisteminin və vergi qanunvericiliyinə əmələmə mexanizminin sdövlətlərarası miqyasdadır sınılanmış formada sadələşdirilməsi
- ✓ Yoxlamaların vahidləşdirilməsi, vergi müfəttişlərinin biznes fəaliyyətinə qanunsuz müdaxiləsinin əngəllənməsi və vəzifədən sui-istifadə imkanlarının zəifləməsi
- ✓ Yoxlamalarla bağlı şikayətlərin gözdən keçirilməsi üçün səmərəli mexanizmin ərsəyə gətirilməsi və nəticədə şikayətlərə müvafiq olaraq baxılması, qaydaların pozulması zamanı verilən cəzaların təyin edən yoxlama sertifikatlarının verilməsi
- ✓ Ümumi dövriyyədən qazınan verginin, həmçinin sosial sığorta haqlarının sadələşdirilmiş vergidə ehtiva olunması
- ✓ KOM-lar və iri vergi ödəyiciləri üçün eyni vergi uçotunun tətbiq edilməsi
- ✓ Yoxlamaların əvvəlcədən planlaşdırılması və tətbiqi zamanı risklərin qiymətləndirilməsi prinsiplərinin tətbiq olunması və nəticədə daha yüksək gəlirlərin əldə ediləcəyi müəssisələrə daha çox fikir verilməsi
- ✓ Vergi yoxlamalarının düzgün şəkildə tənzimlənməsinə, vergi yoxlamalarının çevrəsinin dəqiq vergi məsələləri ilə qurulması, vergi müfəttişləri üzərində nəzarətin gücünün artması və qanun pozuntuları olduqda cəza tədbirlərinin daha da ağırlaşdırılması
- ✓ E-hesabatların tətbiq edilməsi metodu ilə vergi əməkdaşları və sahibkarlar arasında münasibətin pisləşməsi
- ✓ Vergi hesabatlarının və vergi uçotu əməliyyatlarının çox aydın şəkildə sadələşdirilməsi və inkişaf etmiş dövlətlərarası təcrübəyə adaptasiya olmaması, başqa sözlə desək vergilərin hamısı yaxud bir neçə vergi üçün bir vergi hesabatını təqdim etməyə səbəb olan vergi uçotunun tətbiq edilməsi

Müxtəlif əməliyyatlar üzrə maliyyə-idarəetmənin optimallaşmasında xəzinədarlıq xüsusi rol oynayır. Dünya ölkələrinin təcrübəsi xəzinədarlığın bu sahədə böyük səlahiyyətə sahib olduğunu göstərir. Bu səlahiyyətlər, aşağıdakı qeyd edilmişdir:

I. Dövlət büdcəsinin planlaşdırılması və onun icra olunmasına nəzarət; büdcədən kənar fondların, o cümlədən yerli orqanların əməliyyatları üzərində nəzarətin təşkil edilməsi;

II. Cari nağd pulların idarə olunması, həmçinin bank sistemində daxil olan pullar üzərində nəzarət, o cümlədən dövlət xərclərinin qaydaya salınmasını təmin etmək;

III. Dövlət borclarının və eyni zamanda təminatlı borcların idarə olunması;

IV. Dövlət maliyyə aktivlərinin, həmçinin dövlət müəssisələrinin səhm paketlərinin idarə olunması;

V. Dövlət idarəetmə orqanlarında əməliyyatların uçotu və dövlət maliyyə məlumat sisteminin əlverişli fəaliyyətinin təmin olunması;

VI. Auditor formasında yoxlama və dəyərləndirmə.

Maliyyə vəsaitlərinin əlverişli istifadə edilməsi ilə bərabər onların xərclənməsinin mərhələlərində xəzinədarlıq müəyyən səviyyədə büdcənin icrasına ilkin nəzarət funksiyasını da tətbiq edir.

MN-də bundan sonrakı büdcə ili üçün dövlət büdcəsinin ayrılmaz hissəsi olan gəlirlərin və xərclərin proyektləri tərtib edərkən təsnifatın iqtisadi, funksional və təşkilatı təsnifatların paraqrafları səviyyəsində məlumat axınının avtomatlaşdırılması ilə, cari ilin dövlət büdcəsinin gözlənilən icrasına aid informasiya, eyni zamanda sonrakı büdcə ili üzrə gəlirlərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri, o cümlədən, xərclərin funksional, iqtisadi və təşkilatı təsnifatlar üzrə müqayisəsi və başqa informasiyalar toplamaq olar.

Dövlət və icmal büdcə proyektinin tərtib edilməsi kimi ölkə miqyaslı məsələnin həlli metodologiyasına məlumat və kommunikasiya texnologiyasına (İKT) tətbiqi maliyyənin idarə olunmasında proqnozlaşdırmaqla yanaşı, dövlətin sosial-siyasət, əhalinin sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsində xüsusi rol oynayır.

Maliyyə sisteminin mühüm sahələrindən biri də odur ki, xəzinədarlığın idarə edilməsini İKT-sız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu mənada vurğulamaq olar ki, artıq xəzinədarlığın mərhələlərinin proqnozlaşdırılması dayandırılmış, ölkənin əksər rayonlarında uğurla tətbiq edilir. Bununla yanaşı Xəzinədarlığın İnformasiya İdarəçiliyi Sisteminin (XIİS) dünya standartlara uyğun proqram təminatının hazırlanmasının üzərində işlər yekunlaşmaq üzrədir.

O cümlədən, ölkə miqyasında Xəzinədarlığın İnformasiya İdarəolunması Sisteminin lokal şəbəkəyə keçilməsinə də başlanacaqdır. Nəticədə bu maliyyənin idarəedilməsində informasiyalaşdırma məhdudiyyətinin götürülməsinə zəmin yaradacaq, İKT-nin xidmətlərindən ölkəmiz və ölkəmizə maraq göstərən dünya maliyyə qurumları yararlanacaqlar.

İnformasiya axınının avtomatlaşdırılması gələcəkdə büdcədə xərclənmələrin və meyllərin işlənməsinə və büdcə vəsaitinin çevik idarəedilməsinə əməliyyatların mərkəzləşdirilmiş şəkildə xəzinədarlığın vahid hesabı vasitəsi ilə aparılmasına imkan verəcəkdir.

Təşəkkül tapmış hüquqi münasibətlər, sosial-iqtisadi şərait, o cümlədən dövlətin dünya birliyində yeri və nüfuzu mühasibat uçotunun təşkilinə həlledici təsir edir. Azad sahibkarlıq prinsipləri üzrə bazar iqtisadiyyatında uçot və hesabların beynəlxalq standartlar əsasında qurulması da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dünya təcrübəsində mühasibat uçotunun ayrı-ayrı modellərinin yaranması bu deyilənləri bir daha sübut edir.

Bütün ölkələrin iqtisadi və sosial tərəqqinin ümumi vəziyyəti tədqiq olunarkən, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilən müvafiq standartların nəzərə alınmasına tələbat vardır. Bu cür dünyəvi normativ sənədlər əsasında Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarını (BMHS) və Beynəlxalq Qiymətləndirmə Standartlarını (BQS) göstərmək olar. Vurğulamaq olar ki, praktiklər tərəfindən birincinin adı bəzən Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları kimi səsləndirilir ki, bu da təbii qəbul edilir.

Azərbaycana cəlb olunmuş xarici kapital axınının artması hesabına ölkənin daxili bazarında xarici sərmayədarların mövqelərinin güclənməsi

obyektiv şəkildə vahid mühasibat uçotu qaydalarının və maliyyə hesabatlarının unifikasiyasına, nəticədə onların standartlaşdırılmasına münbit şərait yaratmışdır. Bu səbəbdən də, maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartların tətbiq etməyən ölkələrdə büdcə vəsaitinin səmərəli və təyinatı üzrə istifadəsi, həmçinin milli sahibkarların fəaliyyəti haqda maliyyə informasiyalarının müqayisə olunması probleminin mövcudluğunu nəzərə alaraq, xarici investisiyaları cəlb etmək istəyən ölkə və dünya bazarına çıxmaq istəyən sahibkarlar üçün beynəlxalq standartlara müvafiq mühasibat uçotunun həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

“Dövlətin maliyyə siyasəti və müasir dövrdə onun xüsusiyyətləri” mövzusunda dissertasiya işi tamamlandığı üçün aşağıdakı əsas nəticələrə gəlmək mümkündür.

İndiki mərhələdə cəmiyyətin inkişafının strateji kursuna maliyyə siyasətinin yenidən formalaşdırılmasına və onun qurulmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən müəyyən dəyişikliklər əlavə edilir. Maliyyə sistemindəki bu dəyişikliklərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Birincisi, bazar təsərrüfatı milli istehsala, vətəndaşların mümkün qədər milli məhsullarla təmin olunmasına əsaslanmalıdır
- İkincisi, inkişafın bazar münasibətləri yolu ölkə iqtisadiyyatında köklü struktur dəyişikliklərinin edilməsini tələb edir
- Üçüncüsü, qısa müddət ərzində maliyyə sabitliyi əsasında iqtisadi yüksəliş mərhələsinə daxil olmaq.

Bu dəyişiklərin maliyyə sistemində nəzərə alınması bu sistemin yenidən qurulmasını, onun fəaliyyətinin və istifadəsinin transformasiyasını tələb edir. İqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində maliyyə sisteminin səmərəli şəkildə yenidən qurulması bazar münasibətlərinin özünütənzimlənməsinin öhdəsinə buraxmaq düzgiin deyildir.

İş burasındadır ki, respublikamızda bazar münasibətləri hələ kifayət qədər inkişaf etməmiş, qanunvericiliklə möhkəmləndirilməmiş, hüquqi və fiziki şəxslərin səmərəli fəaliyyəti üçün lazımi stimullar yaratmamışdır. Belə bir şəraitdə müasir mərhələdə əsas bazar tənzimlənməsi ilə yanaşı, dövlət tənzimlənməsindən də istifadə olunmalıdır.

Dissertasiya işində respublikamızda gələcək iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədilə bütövlükdə maliyyə siyasətinin rolu tədqiq edilmiş və inteqrasiya şəraitində büdcə-vergi siyasətinin formalaşması xüsusiyyətləri göstərilmişdir:

➤ İqtisadi maraqların ölkənin hər bir vətəndaşının səmərəli fəaliyyəti üçün iqtisadi stimül yaratması və sosial ədalətlik prinsipinin fəaliyyət göstərməsinə nail olmaq

➤ Bütövlükdə sahələrin fəaliyyətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin real qiymətləndirilməsi, hüquqi və fiziki şəxsin, onların fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin

➤ yüksəldilməsi üçün iqtisadi meyarların formalaşdırılması

➤ Kiçik müəssisələrlə rəqabətqabiliyyətli iri istehsalın səmərəli uzlaşdırılmasına

➤ Ölkədə yerli özünüidarəetmənin (bələdiyyələrin) maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə istiqamətlənmiş iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nail olmaq

Müasir şəraitdə dövlət maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Fikrimizcə, maliyyə siyasətinin aşağıdakı müasir formalarının həyata keçirilməlidir:

❖ bazar mexanizminin daha dolğun fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə tədricən bərabər iqtisadi şəraitin yaradılması (məsələn, vergi islahatının keçirilməsi ilə dövlət büdcəsinin üç illik qəbulu və təsdiqi)

❖ Ölkədə qüvvədə olan vahid normativlər üzrə regionlara büdcə yardımının təmin edilməsi

❖ Milli sənayenin və kənd təsəvüfatı istehsalının inkişafına maliyyə yardımının ayrılması

❖ İstehsalın və infrastruktur, sahələrinin inkişafını təmin etmək məqsədilə birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi və fəal istifadəsi üçün güzəştli maliyyə şəraitinin yaradılması

❖ Beynəlxalq bazarlarda oğurla fəaliyyət göstərən yüksək səmərəli milli istehsala maliyyə yardımının göstərilməsi

❖ Mürəkkəb maliyyə və iqtisadi şəraitlərdə yerləşən ayrı-ayrı regionlara maliyyə dəstəyinin göstərilməsi

❖ Büdcə axınlarının səmərəli istifadəsi və onlara qənaət edilməsinin təmin edilməsi üçün onların maliyyə tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi

❖ Ayrı-ayrı istehsal və maliyyə-bank institutlarının yenidən qurulmasının maliyyə təminatının həyata keçirilməsi

❖ Vergilərin ödənilməsini gecikdirən müəssisə və təşkilatlara qarşı inzibati məhdudiyyətlərin qoyulması ilə yanaşı vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi

Son illərdə aparılan səmərəli büdcə siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının parametrlərinə uyğutu olaraq müəyyənləşdirilərək həyata keçirilmişdir. Büdcə siyasətini istiqamətləndirən ümumi makroiqtisadi göstəricilər özündə sərt maliyyə-kredit siyasətindən tədricən uzaqlaşmam, büdcə və vergi siyasətinin çevikliyinə artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsini, manatın məzənnəsinin tənzimlənməsini və s. tədbirləri özündə əks etdirmişdir. Bu kompleks makroiqtisadi tədbirlər sabit iqtisadi artımın təmin edilməsinə, istehsalın həcmində və qeyri-neft sektorunda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, mərhələlərlə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına, ölkənin regionlarının iqtisadi inkişafının bərpası və tarazlaşdırılmasına, yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə, onların fəaliyyətinə uyğun iqtisadi şəraitin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır.

Büdcə-vergi islahatlarının mühüm istiqamətləri kimi büdcə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılması, ölkədə xəzinədarlıq sistemi yaratmaqla dövlətə məxsus maliyyə ehtiyatlarının vahid mərkəzdən idarə edilməsinin təşkili, bütün dövlət xərclərinin, o cümlədən büdcədən kənar fondların əməliyyatlarının büdcə vasitəsilə həyata keçirilməsi, dövlət daxili və xarici investisiyaların xəzinə nəzarətinə cəlb edilməsinə başlanılması, öhdəliklər sistemini tətbiq edərək büdcə təşkilatları tərəfindən yeni borçlanmanın qarşısının alınması, xərclərin icrasının maliyyə planlaşdırılmaları əsasında həyata keçirilməsi və s. makroiqtisadi sahədə əldə edilən nailiyyətlərin əsas şərtlərindən bir olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. (2015), “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. (2018), “Azərbaycan Respublikasının dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələri”
3. (2011), “Valyuta tənzimi haqqında”, Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. Allahverdiyev Əli, “Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərinin tənzimlənməsi problemləri”, Bakı Elm, s. 268 s. 83
5. (2015-2018), “Pul siyasətinin icmalları”, Azərbaycan Mərkəzi Bankının rəsmi saytı
6. Bayramov E.A., (2006), “Pul-kredit siyasətinin düzgünlüyü sosial-iqtisadi inkişafa təkan verir”, Azərbaycan
7. Bayramov, İ.Əhmədov, A.Mehtiyev, (2010), “Büdcə işi”, Bakı, s. 114
8. Bədəlov Ş.S. Məhərrəmov R.B, Qurbanov F.Ə., (2013), “Büdcə sistemi”, Bakı, s. 16
9. Cəfərov, V., (2018), “Pul-kredit siyasəti: Mərkəzi Bank bu siyasəti ilə iqtisadi tarazlığı təmin edir”
10. Əhmədov M.A., (2013), “Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın problemləri”, Bakı, s. 519
11. Ələkbərov Əvəz Əkbər., (2007), “Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə tənzimlənməsi problemləri”, Bakı, s. 343
12. Ələsgərov A., (2014), “Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaranması, formalaşması və inkişafı”, Bakı, s. (40-45)

13. Ələsgərov, A.N., (2017), “Pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi yolları” Qanun № 21, s. (26-27).
14. Əliyeva F., (2014), “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatda maliyyə- kredit münasibətlərinin mövcud vəziyyəti və inkişaf təmayülləri”, Bazar islahatları və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri (məqalələr toplusu), I hissə, Bakı, s. (279-287)
15. Həsənlı M.X., (2016), “Milli iqtisadi inkişaf modellərinin maliyyə aspektləri” Audit №3, s. 10-14
16. M.A.Əhmədov, A.Hüseyn, (2011), “Dövlətin iqtisadi siyasəti”, Bakı
17. Paşayev T.Ə., (2016), “Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi və büdcə-vergi siyasətinin, əsas istiqamətləri”. AMEA-nm xəbərləri, Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat), Bakı: Elm, №1, s. 68-83
18. Qocamanov H.A., (2016), "Pul-kredit siyasətinin düzgün aparılması ölkənin iqtisadi gücünü artırır", Olaylar, s. 16.
19. Rzayev İ.M., (2014), “Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”, Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda (məqalələr toplusu), V buraxılış, Bakı: Elm, s. (267-277).
20. Rzayev İ.M., (2010), “Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər”, Bakı.
21. Sadıqov M.M., (2010), “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə potensialının formalaşdırılması problemləri”, s.35
22. Seyfullayev İ.Z., (2013), “Vergi və investisiya mühiti”, Bakı, s. 375
23. Vəliyev T.S., Babayev Ə.R., Meybullayev M.X., (2009), “İqtisadi nəzəriyyə” Bakı, s. 684

Rus dilində

1. Вознесенский, Александр Эрнестович, (2015), “Финансовая политика”, М., 316, с. с.135

2. Грачева Е. Ю., Соколова Э. Д., (2012) “Финансовое право”, Учебник, Москва, с. 16
3. Ковалев В.В., Ковалев Вит.В., (2016), “Финансы организаций” (предприятий), Учебник — М.: ТК Велби, Изд.чо., Проспект, 352с, с.78
4. Любимцев Ю.И., (2015), “Финансовая политика” М., 316. с
5. Д.Г. Черника, (2012), “Налоги: Учебное пособие. Финансы и статистика, 688 с., с. 46
6. Романовский М.В, (2005), “Основы теории и практики государственных финансов. М., Изд. Экономика и финансы”, 686 с. с. 2017.
7. Е.Г.Черновой, (2015), “Финансы, деньги, кредит: Учебное пособие / Под.ред. - М., ТК Велби, Изд-во Проспект, 208 с., с. 85
8. М.В. Романовского, (2011), “Финансы, денежное обращение и кредит”, Учебник / М.-764, с. 123

İngilis dilində

1. Afonso, Antonio , (2001), “Non-Keynesian Effects of Fiscal Policy in the EU-15”, (Erişim Tarihi: 29.07.2014)
2. Aktan Coşkun Can İstiklal Y. Vural, (2007), “Ekonomi Politikası Yönetiminde Mali ve Parasal Kurallar”, Kurumsal Maliye Politikası (Editörler: Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici, İstiklal Y. Vural), Seçkin Yayıncılık, Ankara, s. (119-134).
3. Alesina A. R. Perotti, 2015, “Fiscal Adjustment in OECD Countries: Composition and Macroeconomic Effets”, IMF Staff Papers, 44, (210-47)

Türk dilində

1. Dökmen, Gökhan (2011), “Maliye Politikalarının Etkinliğine Yönelik Paradigmalar: Literatür İncelemesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi S.B.E. Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 14, s. (291-316).

2. Erkam, Serkan, (2010), “Maliye Politikalarının Etkinliđi: Teori ve Bir Uygulama”, T.C. Maliye Bakanlıđı Strateji Geliřtirme Bařkanlıđı, Yayın No: 2010/407, Ankara, s. 115

3. Keynes J.M., (2008) “Genel Teori: İřtihadam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi”, ev. Uđur Selçuk Akalın, Kalkedon, İstanbul

4. Sümer Kutluk Kađan, (2013), “Makro Ekonometrik Modeller”, Beřir Kitabevi, İstanbul, s. 205

5. Tily G., (2012), “Keynes’s Monetary Theory of Interest”, BIS Papers, No. 65, pp. (51- 81)

İnternet resursları

<https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>

<http://www.taxes.gov.az/modul.php?name=statistika>

<https://www.cbar.az/page-13/monetary-policy-review>

<https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>

<https://www.cbar.az/page-14/main-directions-of-the-monetary-policy>

<https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/>

https://www.cbar.az/assets/4561/STATISTIK_BULLETEN_2018_MART.pdf

<http://www.iseg.ulisboa.pt/departamentos/economia/wp/wp72001.pdf>

ƏLAVƏLƏR

Cədvəl 4. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017***
Gəlirlər-cəmi	11404,0	15700,6	17282,4	19496,5	18400,6	17497,0	17505,6	16526,7
<i>o cümlədən:</i>								
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590,3	716,7	814,0	859,6	981,3	982,6	1145,6	1040,5
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1429,8	2144,0	2232,0	2374,7	2312,7	2211,2	1983,3	2285,8
Torpaq vergisi	35,4	35,4	30,4	33,2	35,5	48,6	50,4	50,5
Əmlak vergisi	101,7	103,8	105,3	125,2	141,4	148,3	174,6	178,5
Əlavə dəyər vergisi	2082,4	2222,6	2366,7	2710,0	3119,5	3454,8	3623,6	3668,7
Aksiz vergisi	514,8	480,3	531,5	593,4	797,5	647,7	625,2	612,5
Mədən vergisi	130,2	129,7	125,6	121,6	116,3	116,2	110,4	111,2
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	291,7	433,2	592,3	675,3	684,6	934,6	861,3	903,0
Digər vergilər	90,4	140,5	157,4	161,4	192,6	247,6	457,0	505,6
Sair daxilolmalar	6146,2	9305,5	10305,4	11843,1	10031,4	8706,5	8474,6	7160,4
Xərclər-cəmi	11665,9	15397,6	17417,4	19146,5	18708,0	17784,4	17751,4	17548,0
<i>o cümlədən:</i>								
İqtisadiyyata	4879,9	6803,3	6960,7	8207,6	7598,4	6408,7	4134,0	4395,3
Təhsil	1170,8	1268,4	1453,7	1437,6	1553,8	1605,2	1754,5	1742,7
Səhiyyə	428,2	493,5	609,4	618,8	665,4	708,3	702,2	704,6
Sosial müdafiə və sosial təminat	1133,0	1495,7	1769,3	1750,4	1971,3	1857,3	2645,3	2350,3
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və başqa kateqoriyalara aid olunmayan sahədə fəaliyyət	167,4	189,6	240,7	274,8	295,0	272,5	687,5	253,4
elmə	92,7	106,3	116,6	116,0	124,3	113,3	110,3	109,7
Məhkəmə hakimiyyəti, prokurorluq, hüquq-	668,6	710,5	929,3	1059,3	1103,5	1105,8	1117,2	1177,6

mühafizə									
qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması	303,0	281,7	342,5	348,3	449,6	430,8	470,2	552,3	
Sair xərclər	2910,4	4048,8	4994,6	5348,6	4948,5	5273,0	6140,5	6243,2	

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. ÜDM-da qeyri-dövlət bölməsinin payı, faizlə.....	36
Cədvəl 2. Vergi daxilolmaları 2014-2018.....	38
Cədvəl 3. 2018-ci ilin dövlət büdcəsinin xərclərində funksional təsnifat üzrə nəzərdə tutulmuş yeniliklər haqda məlumat.....	46
Cədvəl 4. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri.....	68

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. 2018-ci ilə dair büdcə daxilolmaları.....	40
--	----